

Semantic Field Analysis and Collocations of the Word "Insan" (الإنسان) in Nahj al-Balaghah: A Corpus-Based Approach

(Research Article)

Seyyed Mohammad Mousavi Befrouei^{1*}

Submission Date: 7 October 2024

Revision Date: 1 February 2025

Acceptance Date: 17 February 2025

(Page 89-119)

Abstract

This corpus-based study employs a descriptive-analytical method to investigate the semantic fields and collocations of the word "Insan" (الإنسان) in Nahj al-Balaghah. The findings revealed two main semantic fields in the semantic network of this word: "existential limitations" and "inherent and acquired dignity." Collocation analysis also uncovered two clusters of positive (reason, knowledge, heart, thought, dignity) and negative (weakness, haste, greed, avarice, anger) collocates. Contrastive patterns such as reason versus desire and truth versus falsehood form the core of the anthropology of Nahj al-Balaghah. Various expressive contexts (descriptive-analytical, metaphorical, warning-glad tidings) serve as Imam Ali's rhetorical tools to influence the audience and delineate the path of human (Insan) transcendence.

Keywords: Nahj al-Balaghah, (human), Semantic Field, Semantic Collocations, Corpus-Based Analysis.

1. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran

*: Corresponding Author:

Email: mousavi@meybod.ac.ir

How to cite this article: Mousavi Befrouei, S. M. (2025). Semantic Field Analysis and Collocations of the Word "Insan" (الإنسان) in Nahj al-Balaghah: A Corpus-Based Approach. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaghah Research*, 12(48), 89-119. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31688.3232>

Extended Abstract

1. Introduction

Nahj al-Balaghah, as one of the most valuable religious-literary texts in the Islamic world, has always attracted the attention of researchers in various fields of human sciences. This precious book, containing the sermons, letters, and words of wisdom of Imam Ali (AS), is replete with profound anthropological concepts whose analysis and explanation can open new horizons in understanding the status of human in the Alawite intellectual system.

Despite numerous studies on anthropological concepts in Nahj al-Balaghah, there remains a need for systematic research with a linguistic and corpus-based approach that can quantitatively and qualitatively analyze the semantic network of the word "Insan." The main question of the present study is: In which main semantic fields does the word "Insan" appear in Nahj al-Balaghah, and what are its semantic collocations? Additionally, what are the characteristics of the contrastive patterns and expressive contexts related to this word? The aim of this research is to achieve a comprehensive and systematic picture of Imam Ali's view of insan and their existential dimensions.

2. Theoretical Framework

The present study is conducted within the framework of corpus-based linguistics and structural semantics. Structural semantics, emphasizing conceptual relationships among words, defines semantic fields as networks of words related to a specific semantic domain (Alborzi, 2007). In this approach, the meaning of a word is defined not in isolation but in relation to its collocates and substitutes. Semantic collocations refer to words that frequently appear alongside the target word and construct its semantic network. Analysis of contrastive patterns is another instrument of structural semantics for discovering bipolar oppositions in a text, representing inner conflicts and the options facing insan.

3. Research Method

This research was conducted using a corpus-based approach and a descriptive-analytical method. The statistical population of the study includes the entire text of Nahj al-Balaghah (including 241 sermons, 79 letters, and 480 words of wisdom). Sampling was purposive, extracting all instances of the word "Insan" and its cognates (such as "Adami," "Bashar," "Nas"). Qualitative content analysis was used to identify semantic fields, and frequency and statistical analysis were employed to examine

collocations. Research data were extracted based on "Al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz Nahj al-Balaghah" by Sobhi Saleh and "Al-Mu'jam al-Mawdu'i li Nahj al-Balaghah" by Owais Karim Mohammad, and then processed using corpus analysis software.

4. Discussion and Findings

Research findings indicate that the word "Insan" appears in six main semantic fields in Nahj al-Balaghah, the most important of which are the two fields of "existential limitations" and "inherent and acquired dignity." In the first field, concepts such as weakness, haste, greed, avarice, ignorance, and incapability collocate with the word "Insan." Sermon 28 is a prominent example of this semantic field: "Indeed, attached to the fibers of this insan is a piece that is the most amazing part of him, and that is the heart..." In this sermon, Imam Ali (AS) delineates the causal chains of man's moral decline: how hope leads to greed, how greed leads to avarice, and how avarice leads to destruction. In the second field, dignity-bestowing concepts such as divine spirit, reason, knowledge, piety, and nobility accompany the word "Insan." In Sermon 1, after the physical creation of man, God "then breathed into him of His spirit, and he became an insan with intellect..." honoring him with the gift of reason and the ability to distinguish truth from falsehood.

Collocation analysis revealed two main collocational clusters: a positive cluster including words such as "reason", "knowledge", "heart", "thought", "dignity", "piety", and "spirit"; and a negative cluster including "weakness", "haste", "greed", "avarice", "anger", "pride", and "annihilation". Statistical analysis of the frequency of these collocates shows that although warnings about insan limitations are numerous, the main focus is on empowering human through reason and knowledge to overcome these limitations. Regarding distribution across the three sections of Nahj al-Balaghah, discussions of insan limitations are more concentrated on sermons (with a warning tone), while concepts of dignity and rationality are more focused on wisdoms (with an educational tone).

The identified contrastive patterns include oppositions such as "reason versus desire," "truth versus falsehood," "wisdom versus ignorance," "knowledge versus ignorance," "meaningful life versus spiritual death," and "obedience versus disobedience." These oppositions appear as contrasting poles within a single sentence or sermon, representing the dual nature of insan and the constant choice before them.

The expressive contexts employed by Imam Ali (AS) in explaining these concepts are diverse and purposeful. The descriptive-analytical context (as

in Sermon 28) adopts a psychological approach, delineating the chain of causes of moral decline. The metaphorical context, employing impactful metaphors such as "the heart as a battlefield" and "knowledge as a religion" (knowledge is a religion by which one worships), makes complex concepts tangible and memorable. The warning-glad tidings context also urges the audience to make a conscious choice between two destinies.

5. Conclusion

In conclusion, *insan* in the intellectual system of Nahj al-Balaghah is defined as a two-dimensional and dynamic being situated in a field of opposition between "existential limitations" and "inherent and acquired dignity". Their ultimate destiny is determined not by determinism, but by rationality and their choices on the path of knowledge and piety. Collocation analysis shows that "Insan" is surrounded by a network of positive and negative attributes. Contrastive patterns highlight the constant presence of a moral choice and inner struggle within *insan*. The various expressive contexts (descriptive, metaphorical, warning) are Imam's rhetorical tools not only to convey these profound philosophical concepts to understanding but also to impact the audience's soul and psyche, urging them towards action and change. This semantic analysis introduces Nahj al-Balaghah not merely as an oratorical text, but as a human-making treatise that, with its metaphorical and impactful expression, charts the path of transcendence from the dustland of weakness to the heights of dignity.

References [In Persian]

- Bagheri, M. (2004). *Introduction to Linguistics*, Vol. 7, Tehran: Qatra.
- Faramarz Qaramaleki, A. (2013). *Methodology of Religious Texts*. Vol. 8. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences.
- Makarem Shirazi, N. (2007). *Imam's Message*. Vol. 1, Tehran: Daral-e-Kutub al-Islamiyya.
- Malekian, M. (1990). Geography of Linguistic Knowledge, *Naqd and Nazar Journal*, No. 2, 104-71.
- Safavi, K. (2004). *Introduction to Semantics*. Tehran: Islamic Culture and Art Research Institute.

References [In Arabic]

- Al-Hashemi, Ahmad (no date). *Javaher al-Balagha*, Volume 13. Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hebatollah (1961). *Commentary on Nahj al-Balagha*, Qom: School of Ayatollah al-Azmi al-Marashi al-Najafi.
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1993). *Arab Language*, Volume 3, Beirut: Dar Sader.

- Mughniyyah, Mohammad Javad (1979). *In the shadows of Nahj al-Balagha*. Beirut: Dar al-Alam Lamlayin.
- Taftazani, Saad al-Din (1995). *Brief description*. Tehran: Dar al-Hikma.

References [In English]

- Eddy, M. D. (2016). *The Cognitive Unity of Calvinist Pedagogy in Enlightenment Scotland*. In *Reformed Churches Working Unity in Diversity: Global Historical, Theological and Ethical Perspectives* (Ábrahám Kovács, Ed., pp. 46–60). Budapest: L'Harmattan.
- Taylor, J., & Littlemore, J. (2017). *A guide to cognitive linguistics (V. Farshi & N. Farshi, Trans.)*. Tehran: Nashr-e Noyeseye Parsi.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی میدان‌های معنایی و هم‌آیندهای واژه «انسان» در نهج البلاغه: رویکرد پیکره‌بنیاد

سید محمد موسوی بفرویی^{*۱}

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹

(از ص ۹۴ تا ۱۱۹)

چکیده

واژه «انسان»، به عنوان یکی از کانونی‌ترین مفاهیم انسان‌شناختی در نهج البلاغه، نیازمند واکاوی نظام‌مند در بافت‌های معنایی و گفتمانی آن است. این پژوهش با هدف ارائه یک مدل تحلیلی جامع برای خوانش نظام‌مند این مفهوم، با اتخاذ رویکردی پیکره‌بنیاد و با بهره‌گیری هم‌افزای از روش‌های تحلیل محتوای کمی و کیفی، به تحلیل زبانی کاربردهای واژه «انسان» در کلیه خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه پرداخته است. پیوند روش‌ها و تحلیل: تحلیل پیکره‌بنیاد، زمینه‌ساز کشف میدان‌های معنایی شش‌گانه اصلی واژه شد. برای تبیین ساختار معنایی و بافت گفتمانی این میدان‌ها، از معناشناسی شناختی و استعاره مفهومی به عنوان عدسی‌های تحلیلی استفاده شد. به عنوان نمونه‌ای کانونی، تحلیل عمیق جمله «أَلَا تَرَىٰ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلِيٌّ ظَلَمَكَ» نشان داد که میدان‌های معنایی واژه «انسان» چگونه از طریق استعاره کلان «زندگی، سفر است» و استعاره‌های فرعی مانند «گناه، انحراف از مسیر مستقیم» سازماندهی شده‌اند. این تحلیل نشان داد که ساختار شناختی جمله، مخاطب را به بازنگری وضعیت خود یعنی (فراخوان شناختی "أَلَا تَرَىٰ") برای اصلاح مسیر دعوت می‌کند. نتیجه و دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که کاربرد واژه «انسان» در نهج البلاغه مبتنی بر الگوهای شناختی منسجم و شبکه‌های هم‌نشینی تقابلی است. دستاوردهای این تحقیق، ارائه یک چارچوب تحلیلی یکپارچه است که در آن تحلیل پیکره‌بنیاد، میدان‌های معنایی را کشف کرده و سپس ابزارهای معناشناسی شناختی و استعاره به عمق‌بخشی و انسجام‌بخشی به این یافته‌ها در بافت‌های گفتمانی می‌پردازند. این مدل تحلیلی، خوانش نظام‌مند و عمیقی از مفهوم انسان‌شناختی «انسان» در نهج البلاغه ارائه می‌دهد.

کلید واژه‌ها: معناشناسی، نهج البلاغه، انسان، میدان معنایی، تحلیل پیکره‌ای.

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران

۱. مقدمه

نهج البلاغه به عنوان یکی از متون بنیادین میراث اسلامی، دارای ظرفیت‌های گسترده‌ای برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و حتی آینده پژوهی است (در مورد آینده پژوهی ر.ک: پدرام، ۱۳۹۴: ۱۶). این اثر گرانسنگ که گزیده‌ای از کلام امیرالمؤمنین علی(ع) را دربرمی‌گیرد، از جمله متونی است که عمیق‌ترین مفاهیم انسان‌شناختی را در خود جای داده است. یکی از ابعاد مغفول مانده در مطالعات نهج البلاغه، تحلیل نظام‌مند مفاهیم کلیدی این کتاب از منظر زبان‌شناسی و معناشناسی جدید است.

در این میان، واژه «انسان» به عنوان محوری‌ترین مفهوم انسان‌شناختی، جایگاه ویژه‌ای در کلام امام علی(ع) دارد. بررسی اولیه نشان می‌دهد این واژه در بافت‌های مختلف نهج البلاغه با مفاهیم و دلالت‌های متنوعی به کار رفته است که نشان‌دهنده نگاه جامع و چندبعدی امام به ماهیت انسان است و از این رو تفسیرهای متعددی پیرامون آن نوشته شده است (ر.ک: ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۴۰: ۹۷/۱؛ ابن میثم، ۱۳۶۳: ۱۷۳/۱؛ جعفری، ۱۳۷۳: ۱۳۴/۲؛ خویی، ۱۳۶۵: ۴۴/۲؛ مغنیه، ۱۹۷۹: ۴۷؛ شوشتری، ۱۳۷۶: ۵۴۸/۱). از این رو، واکاوی معناشناختی این واژه می‌تواند افق‌های جدیدی در فهم انسان‌شناسی اسلامی بگشاید. اگرچه مطالعات متعددی به بررسی مفاهیم انسان‌شناختی در نهج البلاغه پرداخته‌اند، اما کمتر پژوهشی با رویکردی نظام‌مند به تحلیل معناشناختی این واژه و شبکه‌های هم‌نشینی آن توجه کرده است. مطالعات پیشین عمدتاً بر جنبه‌های فلسفی، اخلاقی و عرفانی مفهوم انسان متمرکز بوده و کمتر به جنبه‌های زبانی و معناشناختی آن تمرکز داشته‌اند. این شکاف پژوهشی زمانی آشکارتر می‌شود که توجه کنیم رویکردهای جدید زبان‌شناسی پیکره‌ای می‌تواند افق‌های تازه‌ای در فهم لایه‌های معنایی و دلالت‌های ضمنی این واژه در بافت‌های مختلف بیانی باز کند زیرا مطالعه ساختار مفهوم، وسیله‌ای مفید برای تحلیل آن است (فرامرزی، ۱۳۹۲: ۲۵۴).

۱-۱. بیان مسئله

خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امام علی(ع) در نهج البلاغه، تصویری ژرف و چندبعدی از حقیقت انسان، جایگاه او در جهان، ظرفیت‌ها، آسیب‌ها و مسیر تکاملش ترسیم می‌کند. کلیدواژه «انسان» و مترادف‌های پرکاربردی چون «ابن آدم»، «الناس» و «المرء» به عنوان محوری‌ترین مفهوم در متون مذکور، حضوری فعال دارد. با این حال، درک نظام‌مند این مفهوم و چگونگی بازنمایی آن در بافت زبانی نهج البلاغه، نیازمند روش‌هایی فراتر از خوانش متعارف و تفسیرهای پراکنده است. راه برون‌رفت از این پراکنده‌گویی‌ها، به کارگیری «رویکرد پیکره‌بنیاد» است. در این روش، کل متن نهج البلاغه به عنوان یک «پیکره زبانی» در نظر گرفته می‌شود و با استفاده از نرم‌افزارهای تحلیل پیکره، داده‌های زبانی به صورت نظام‌مند، عینی و کمی بررسی می‌گردند. این رویکرد امکان کشف الگوهای پنهان، بسامد کاربردها و شبکه‌های هم‌نشینی را که از دید خوانش متعارف پنهان می‌مانند، فراهم می‌آورد و در پی پاسخ تحلیلی به مسائلی کلیدی زیر است:

۱. کلیدواژه «انسان» و مترادف‌های پرکاربرد آن در نهج البلاغه از نظر آماری (بسامد نه‌گانه) در چه جایگاهی قرار دارند؟

۲. شبکه‌های همنشینی کلیدواژه «انسان» در نهج‌البلاغه کدامند؟ یعنی این کلمه با چه مجموعه‌ای از صفات، افعال و اسامی دیگر هم‌آیی دارد؟
۳. این همنشینی‌ها چگونه گفتمان انسان‌شناختی امام علی(ع) را شکل می‌دهند و چه مفاهیم، دوقطبی‌ها (مانند عقل/جهل، کرامت/ذلت، فنا/بقا) و الگوهای رفتاری را برجسته می‌سازند؟
۴. تحلیل پیکره بنیاد چه ابعاد جدید یا نادیده‌گرفته‌ای از مفهوم انسان را در نهج‌البلاغه آشکار می‌کند که در تحلیل‌های متعارف کمتر بدان پرداخته شده است که مقاله حاضر در مورد این مسائل با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل پیکره‌ای و معناشناسی ساخت‌گرا، به تحلیل نظام‌مند کاربردهای واژه «انسان» می‌پردازد و ترکیبی از تحلیل‌های کمی (شامل تحلیل فراوانی، تحلیل هم‌آیندی و تحلیل خوشه‌ای) و تحلیل‌های کیفی (شامل تحلیل محتوای جهت‌دار و تفسیر متنی) را شامل می‌شود.
- داده‌های پژوهش از متن کامل نهج‌البلاغه استخراج شده و با استفاده از نرم‌افزارهای تخصصی تحلیل متن مورد پردازش قرار خواهند گرفت تا با پر کردن خلأ پژوهشی، بتوان به اهداف زیر دست یافت:
۱. شناسایی و طبقه‌بندی میدان‌های معنایی واژه «انسان» در نهج‌البلاغه.
 ۲. ترسیم شبکه معنایی و الگوهای همنشینی این واژه. برای رسیدن به هم‌آیندهای «انسان» و دلالت‌های معنایی آن.
 ۳. تحلیل سطوح مختلف معنایی در بافت‌های مختلف بیانی.

۲-۱. پیشینه پژوهش

مطالعه مفهوم انسان در نهج‌البلاغه، موضوع پژوهش‌های متعددی بوده که عمدتاً از منظرهای فلسفی، کلامی، اخلاقی و عرفانی بدان پرداخته‌اند. در حوزه‌های فلسفی و انسان‌شناسی، آثاری مانند «انسان کامل از منظر نهج‌البلاغه» (قدرت ناصری، ۱۳۹۳) و «انسان در نهج‌البلاغه» (محمدتقی جعفری، ۱۳۶۷) به بررسی ماهیت، مراتب وجودی و غایت‌شناسی انسان اهتمام داشته‌اند. در حیطه اخلاق و تربیت، مطالعاتی نظیر «مبانی تربیت اخلاقی در نهج‌البلاغه» (فتح‌الله نجارزادگان، ۱۳۸۵) و مقاله «شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه» (شیروانی شیرینی و ذاکری، ۱۴۰۳) بر شاخص‌های اخلاقی و الگوهای تربیتی تمرکز کرده‌اند.

در زمینه مطالعات زبانی و معناشناختی، اگرچه تحقیقات ارزشمندی صورت گرفته، اما عموماً فاقد نگاهی نظام‌مند و پیکره‌بنیاد به کلیدواژه‌های محوری بوده‌اند. برای نمونه، پژوهش‌هایی مانند «بررسی تقابل‌های معنایی در نهج‌البلاغه» (زارعی، ۱۴۰۰) به جنبه‌های تقابل‌شناسی مفاهیم پرداخته، اما شبکه معنایی خاص واژه «انسان» را به صورت جامع واکاوی نکرده‌اند. همچنین، تحقیق «روش‌های معنایی واژه‌های نهج‌البلاغه» (مهدی مردانی (گلستانی)، مجله آموزه‌های حدیثی، سال دوم، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۸)، اگرچه به مؤلفه‌های چهارگانه روش، منبع، دامنه و دستور زبان در واژه‌شناسی پرداخته، اما روش آن کیفی و فاقد تحلیل‌های کمی و پیکره‌ای نظام‌مند است.

در سال‌های اخیر، رویکردهای نوین زبانشناسی پیکره‌ای در تحلیل متون دینی و ادبیات کلاسیک عربی مورد توجه قرار گرفته است. مطالعاتی مانند «انسان‌شناسی از منظر نهج البلاغه با تأکید بر خطبه ۳۲»، زهره عباسی، ۱۳۹۷ش، فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۳ و «بررسی معناشناختی واژگان متفرد حوزه معنایی حالات و صفات در بافت کلامی نهج البلاغه» از حسین چراغی‌وش و کبری حیدری، فصلنامه مطالعات ادب اسلامی، ۱۴۰۴، شماره ۱، ظرفیت‌های این روش را در کشف الگوهای پنهان زبانی نشان داده‌اند. با این حال، علیرغم اهمیت محوری مفهوم انسان در نهج البلاغه، هیچ پژوهشی به صورت تخصصی و با روش پیکره‌بنیاد، به تحلیل نظام‌مند شبکه‌های هم‌نشینی، میدان‌های معنایی و الگوهای کاربرد واژه «انسان» و مترادف‌های پرتکرار آن در کل متن نهج البلاغه نپرداخته است.

بنابراین، خلاء پژوهشی حاضر در دو سطح است:

۱. خلاء روش‌شناختی: فقدان پژوهشی که با اتکا به روش تحلیل پیکره‌ای شامل تحلیل‌های کمی هم‌آیندی، خوشه‌ای و تحلیل شبکه‌ای به مطالعه این مفهوم بپردازد.
۲. خلاء محتوایی-تحلیلی: نبود مطالعه‌ای که از رهگذر داده‌های عینی زبانی، به ترسیم جامع شبکه معنایی، دوقطبی‌ها و گفتمان انسان‌شناختی نهج البلاغه دست یابد.

مقاله حاضر با تمرکز بر این خلاء، درصدد است با به کارگیری روش تحلیل پیکره‌ای، تصویری نو، عینی و نظام‌مند از مفهوم «انسان» در گفتمان علوی ارائه دهد و از این رهگذر، گامی در مسیر تکمیل پژوهش‌های پیشین در حیطه مطالعات زبانی و معناشناختی نهج البلاغه بردارد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

انجام پژوهش حاضر با عنوان «تحلیل زبانی و شبکه‌های هم‌نشینی «انسان» در نهج البلاغه با رویکرد پیکره‌بنیاد» از جنبه‌های نظری و کاربردی متعددی حائز اهمیت است که می‌توان آن را در محورهای زیر خلاصه کرد:

الف) توسعه روش‌شناسی نوین در مطالعات اسلامی: این پژوهش با به کارگیری «رویکرد پیکره‌بنیاد» - که از روش‌های مرسوم در زبانشناسی مدرن است - گامی در جهت روزآمدسازی و عینیت‌بخشیدن به روش‌های تحلیل متون دینی برمی‌دارد. این کار، الگویی بینارشته‌ای ارائه می‌دهد که می‌تواند برای تحلیل سایر متون کلیدی اسلامی (مانند قرآن کریم، صحیفه سجاده و ادعیه) نیز به کار گرفته شود.

ب) عمق‌بخشی به درک مفاهیم بنیادین: مفهوم «انسان» محوری‌ترین موضوع در بسیاری از علوم انسانی است که در شئون مختلف وجودی او پژوهش‌های زیادی شده و حتی به روح او نیز به طور یک‌جانبه (ر.ک: ارانی، ۱۳۳۰: ۲۳) توجه شده است. این تحقیق با واکاوی این مفهوم در یکی از ژرف‌ترین متون حکمت اسلامی، به تدوین یک «انسان‌شناسی» از منظر امام علی(ع) کمک می‌کند. این نگاه، درکی دقیق‌تر و مبتنی بر بافت زبانی متن از ماهیت انسان، ظرفیت‌ها و آسیب‌هایش ارائه می‌دهد. در کاربرد آن نیز باید گفت:

- کاربرد در حوزه آموزش و فرهنگ‌سازی: نتایج این پژوهش می‌تواند مبنایی برای طراحی سرفصل‌های درسی در مقاطع مختلف تحصیلی (از دبیرستان تا دانشگاه) قرار گیرد. به عنوان مثال، استخراج شبکه‌های هم‌نشینی مرتبط با «عقل»، «عدل» یا «هواپرستی» می‌تواند محتوای غنی برای درس‌های اخلاق، معارف و سبک زندگی اسلامی فراهم کند.

- تقویت گفتمان دینی در عصر حاضر: در شرایطی که گفتمان‌های رقیب انسان‌شناختی (مانند اومانیزم سکولار) مطرح هستند، ارائه یک الگوی انسان‌شناختی منسجم، نظام‌مند و مستخرج از متن مقدس، می‌تواند به تقویت بنیان‌های فکری جامعه اسلامی بینجامد.

ج) پشتیبانی از تحقیقات بینارشته‌ای: یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای پژوهشگران حوزه‌های روان‌شناسی دین، جامعه‌شناسی دین، فلسفه اخلاق و حتی علوم تربیتی منبعی ارزشمند باشد. برای مثال، یک روان‌شناس می‌تواند با استناد به شبکه‌های هم‌نشینی کشف‌شده حول محور «غم و اندوه» یا «امید» در نهج‌البلاغه، به توسعه مدل‌های روان‌درمانی مبتنی بر معارف دینی بپردازد.

د) کاربرد در فناوری‌های نوین و هوش مصنوعی: داده‌های ساختاریافته و پیکره بنیاد این تحقیق، می‌تواند برای شناختن مدل‌های زبانی بزرگ و در درک و تولید محتوای مرتبط با معارف نهج‌البلاغه مورد استفاده قرار گیرد. این کار به ایجاد چت‌بات‌ها، سامانه‌های پرسش و پاسخ و نرم‌افزارهای تحقیقاتی هوشمند در حوزه علوم اسلامی کمک شایانی خواهد کرد. در حوزه مطالعاتی نهج‌البلاغه نیز می‌تواند در کشف الگوهای پنهان معنایی به محققان و مبلغان کمک کند تا از تفسیرهای سلیقه‌ای و غیرمنسجم از مفاهیم انسان‌شناختی نهج‌البلاغه پرهیز کرده و برداشت‌های خود را بر اساس شواهد زبانی فراوان و نظام‌مند مستند سازند.

۴-۱. چارچوب نظری تحقیق

این پژوهش بر اساس سه چارچوب نظری اصلی طراحی شده است:

الف) معناشناسی ساخت‌گرا: نظریه شبکه‌های معنایی، نظریه هم‌آیندی معنایی.

ب) زبان‌شناسی پیکره‌ای: نظریه تحلیل بافت محور، اصول تحلیل هم‌آیندی، روش‌شناسی تحلیل پیکره‌ای.

ج) معناشناسی قرآن و حدیث: تحلیل دلالتی واژگان قرآنی، اصول تفسیر متن محور و روش‌شناسی تحلیل گفتمان دینی.

این چارچوب‌های نظری در تعامل با یکدیگر، پایه‌های روش‌شناسی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند و امکان تحلیل جامع و چند سطحی واژه «انسان» را فراهم می‌کنند.

۲. تحلیل معناشناسی انسان

در بررسی معناشناختی واژه «انسان» در نهج‌البلاغه، این مفهوم به عنوان محوری‌ترین موضوع انسان‌شناختی در کلام امام علی(ع) ظهور می‌یابد. تحلیل معنایی این واژه نشان می‌دهد که انسان در منظومه فکری نهج‌البلاغه موجودی دو ساحتی با قابلیت‌های متعارض است. از یکسو دارای کرامت ذاتی و

استعداد تعالی بوده و از سوی دیگر بیشتر با محدودیت‌های وجودی و آسیب‌پذیری‌های ذاتی مواجه است. این تقابل‌های معنایی در شبکه‌های همنشینی واژگانی به وضوح قابل ردیابی است. شناخت این ابعاد معنایی، کلید درک عمیق‌تر اسلامی در نهج‌البلاغه محسوب می‌شود.

الف) میدان‌های معنایی شناسایی شده: بر اساس تحلیل‌های انجام‌شده، واژه «انسان» در میدان‌های معنایی زیر در نهج‌البلاغه ظاهر می‌شود:

میدان معنایی «محدودیت‌های وجودی» در مفاهیم مرتبط با ضعف، عجله، طمع، ناتوانی در عباراتی

مانند:

«لَقَدْ عَلِقَ بِنَبَاطِ هَذَا الْإِنْسَانَ بَضْعَةٌ هِيَ أَعْجَبُ مَا فِيهِ وَ ذَلِكَ الْقَلْبُ وَ ذَلِكَ أَنَّ لَهُ مَوَادَّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَأَضْدَاداً مِنْ خِلَافِهَا، فَإِنْ سَخَّ لَهُ الرَّجَاءُ أَذَلَّهُ الطَّمَعُ وَ إِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ وَ إِنْ مَلَكَهُ الْيَأْسُ قَتَلَهُ الْأَسْفُ وَ إِنْ عَرَضَ لَهُ الْغَضَبُ اشْتَدَّ بِهِ الْغَيْظُ وَ إِنْ أَسْعَدَهُ الرَّضَى نَسِيَ التَّحَفُّظَ وَ إِنْ غَالَهُ الْخَوْفُ شَعَلَهُ الْحَذَرُ» (خطبه ۲۸/ این میدان، به "انسان طبیعی" یا "انسان نفس‌آماره" می‌پردازد. امام علی(ع) در این بخش، با نگاهی واقع‌بینانه و گاه تلخ، ضعف‌های ذاتی نوع بشر را برمی‌شمارد. در این نگاه انسان موجودی است "مربک از تضادها". وجود او عرصه جنگ نیروهای متعارض است. قلب او هم منبع حکمت است و هم منبع شهوات متضاد. او برای بیان این محدودیت‌ها از زنجیره‌های علی و معلولی استفاده می‌کند که نشان‌دهنده تسلسل باطل و چرخه معیوبی است که انسان با فرایند شبکه‌ای زیر در دام آن می‌افتد.

- رجاء (امید) → طمع (آز) → حرص (طلبی سیری‌ناپذیر) → هلاکت

- یأس (ناامیدی) → آسف (اندوه) → مرگ (معنوی یا روحی)

- غضب → غیظ (خشم شدید)

- رضا → فراموشی احتیاط

- ترس → احتیاط افراطی.

این زنجیره‌ها نشان می‌دهد چگونه یک خصیصه انسانی، اگر توسط عقل و اراده کنترل نشود، می‌تواند به ورطه نابودی بینجامد چون ابزاری است که بدون ملاک نمی‌تواند کار کند(فدایی، ۱۳۹۵: ۱۶۶). این تسلسل باطل در واقع معادل «انحراف از مسیر مستقیم سفر» در استعاره سفر است که در بخش تحلیل شناختی به آن اشاره شد؛ جایی که طمع و حرص، فرد را از مسیر هدایت دور ساخته و به هلاکت می‌رساند. در کارکرد بلاغی نیز این توصیفات چند هدف دارد:

۱. خردکردن غرور: هشدار به انسان مغرور که فکر می‌کند کاملاً بر خود مسلط است.

۲. ترغیب به مراقبه و خودسازی: با نشان دادن دام‌های خطرناک درون، انسان را به هوشیاری و جهاد با نفس دعوت می‌کند.

۳. توجیه نیاز به وحی و رهبری: این ضعف‌های ذاتی، لزوم وجود پیامبران و امامان را برای هدایت بشر ثابت می‌کند.

۱-۲. تحلیل میدان معنایی «کرامت ذاتی و اکتسابی»

این میدان در تقابل با میدان اول، به «انسان بالقوه» یا «انسان به تصویر کشیده شده در آفرینش» می‌پردازد. انسان موجودی است شایسته تکریم و احترام. در مفهوم‌پردازی آن می‌توان گفت: انسان ذاتاً «مجموعه‌ای از استعدادهای الهی» است. او «خلیفه الله» است و با شاخصه‌های کلیدی زیر که حول چند محور می‌چرخد، روح خدا در او دمیده شده است.

- عقل و تفکر: توانایی تعقل و ژرف‌اندیشی در «ذَلِكَ أَنْ لَهُ مَوَادَّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَأَصْدَادًا مِنْ خِلَافِهَا» (حکمت/۱۰۸) که مهم‌ترین موهبت الهی است.

- تمیز حق از باطل (معرفة): توانایی تشخیص که نتیجه مستقیم استفاده از عقل است.

- علم و دانش (العلم): که به عنوان «دینی» معرفی می‌شود که انسان با آن زندگی می‌کند و پس از مرگ، نام نیکش را بر جای می‌گذارد. این تعبیر، علم را از یک مقوله انتزاعی به یک ابزار عملیاتی برای سعادت دنیا و آخرت تبدیل می‌کند.

- کرامت اکتسابی: نکته بسیار مهم اینجاست که کرامت ذاتی به خودی خود کافی نیست. انسان باید با اکتساب فضایل (طاعت، علم، تقوا) این کرامت را تحقق بخشد و به «جَمِيلِ الْأَحْدُوثةِ» (آوازه نیک) برسد. این تقابل بنیادی میان ضعف ذاتی (میدان اول) و کرامت بالقوه (میدان دوم)، مدل تحلیلی دوگانه‌ی مقاله را تثبیت می‌کند. کرامت اکتسابی، راهکار نهایی برای غلبه بر محدودیت‌های ذاتی است، انسان با به‌کارگیری موهبت‌های الهی عقل و علم بر ضعف‌های نفسانی خویش فائق آمده و تحقق هدف خلقت خود را به سوی «جَمِيلِ الْأَحْدُوثةِ» پیش می‌برد.

۳. تحلیل هم‌آیندهای معنایی

هم‌آیندها، واژه‌هایی هستند که به طور مکرر در کنار واژه هدف که در اینجا «انسان» است ظاهر می‌شوند و شبکه معنایی آن را می‌سازند.

الف) هم‌آیندهای مرتبط با میدان «محدودیت‌های وجودی»:

واژه «انسان» در این بافت، اغلب در محور هم‌نشینی با واژه‌ها و عباراتی قرار دارد که بر ضعف، آسیب‌پذیری و تضاد درونی دلالت دارند:

- جهل (تعصب و نادانی): انسان موجودی جاهل تصویر می‌شود: «لَوْ امْتَنَعَ شَيْءٌ بِطُولٍ أَوْ عَرْضٍ أَوْ قُوَّةٍ أَوْ عِزٍّ لَامْتَنَعَنَّ وَلَكِنْ أَشْفَقَنَّ مِنَ الْعُقُوبَةِ وَعَقَلَنَّ مَا جَهِلَ مَنْ هُوَ أضعَفُ مِنْهُنَّ وَهُوَ الْإِنْسَانُ، إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (خطبه/۱۹۹)

- طمع (آزمندی): در لغت ضد یأس و ناامیدی است (ابن منظور، ماده طمع). و در اصطلاح میل به مال و جمع‌آوری آن از دست دیگران است: «إِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ».

- حرص (خواستن زیاد به طور مطلق): «إِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ». در این عبارت حرص اعم از طمع معرفی شده، چیزی که نابود کننده اوست.

- غرور (فریب، ریختن): به عنوان یک بیماری روحی که انسان را فریب می‌دهد و در چشم پروردگارش می‌اندازد: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا جَزَأَكَ عَلَىٰ ذَنبِكَ وَمَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ» (خطبه/۲۲۳).
- هلاکت نفس (جهنمی شدن روح انسان): که نتیجه طبیعی طمع است و به هلاکت می‌انجامد. «مَا أَسْكَ بِهَلَكَةِ نَفْسِكَ» (همان).
- غَضَب / غَيْظ (خشم و غیظ): به عنوان نیرویی اهریمنی که بر انسان چیره می‌شود.
- قَلْب (قلب): که به عنوان مرکز تمامی این کشمکش‌ها و تضادها معرفی می‌شود (مَوَادُّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَأَضْدَادُهَا) و از این جهت هم‌آیندی بسیار پراهمیت است.
- ب) هم‌آیندهای مرتبط با میدان «کرامت ذاتی و اکتسابی»:
 - در اینجا، «انسان» با واژه‌هایی همراه می‌شود که بر توانمندی، شرافت و عقلانیت او دلالت دارند:
 - رُوح (روح خدا): که منشأ شرافت ذاتی انسان است «نَفَخَ فِيهَا مِنْ رُوحِهِ» (خطبه/۱).
 - عقل / اذهان / فکر: این سه هم‌آیند، پایه‌های کرامت اکتسابی انسان هستند. «فَمَثَلْتُ إِنْسَانًا ذَا أَذْهَانٍ يُجِيلُهَا وَ فِكْرٍ يَتَصَرَّفُ بِهَا» (خطبه/۱).
 - عِلْم (دانش): که هم‌آیند محوری است و به عنوان «دین» تعریف می‌شود «الْعِلْمُ دِينٌ يُدَانُ بِهِ» (حکمت/۱۴۷)
 - طَاعَة (اطاعت و بندگی): که نتیجه کسب علم و خردورزی است «يَكْسِبُ الْإِنْسَانُ الطَّاعَةَ» (همان)
 - «جَمِيلُ الْأَحْدُوثَةِ» (آوازه نیک): که نتیجه نهایی زندگی عالمانه است (همان).

۴. الگوهای تقابلی

تحلیل معناشناختی انسان: تقابل، بافت و پیوند مفاهیم

- تحلیل معناشناختی واژه «انسان» در نهج البلاغه، بیانگر محوری‌ترین موضوع انسان‌شناختی در کلام امام علی (ع) است: ذات دوگانه انسان، موجودی که هم دارای کرامت ذاتی و استعداد تعالی است و هم در عین حال مواجه با محدودیت‌های وجودی و آسیب‌پذیری‌های ذاتی است. این دوگانگی در سه سطح تحلیل می‌شود: تقابل‌های معنایی، بافت‌های بیانی و هم‌آیندهای واژگانی.
- الف) الگوهای تقابلی (نشانگر دوگانگی ساختاری)
- امام علی (ع) برای رساندن مفهوم این ذات دوگانه، از تقابل‌های معنایی قدرتمندی استفاده می‌کند که اغلب در قالب قطب‌های متضاد در یک جمله یا خطبه ظاهر می‌شوند:
- تقابل بنیادین: عقل و حکمت در برابر هواهای نفسانی: این اصلی‌ترین تقابل است که در محور هم‌نشینی «الإنسان» در حکمت ۱۰۸ منعکس می‌شود: «لَهُ مَوَادُّ مِنَ الْحِكْمَةِ» در مقابل «أَضْدَادًا مِنْ خِلَافِهَا». در این حکمت، هر فضیلتی با ردیلتی که ممکن است جایگزین آن شود، تقابل دارد (مانند رجاء در مقابل طمع). این نشان می‌دهد که ارزش‌گذاری بر هر فضیلتی، منوط به غلبه‌اش بر ضد خود است.

- تقابل معرفتی: «حق» در برابر «باطل»: این تقابل، کارکرد اصلی عقل و معرفت انسان است؛ توانایی که خداوند برای تمایز بخشیدن به حق از باطل به او عطا کرده است: "يَفْرُقُ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ" (خطبه/۱).
 - تقابل غایتی: «زندگی» در برابر «مرگ» (به معنای اثرگذاری): این تقابل، بر پایداری آثار انسان نیک کردار تأکید دارد. کسب "الطَّاعَةَ فِي حَيَاتِهِ" (زندگی فعال در بندگی) در تقابل با "جَمِيلَ الْأَحْدُوثِ بَعْدَ وَفَاتِهِ" (آوازه نیک پس از مرگ) قرار می‌گیرد، که نشان می‌دهد اثرگذاری انسان فراتر از محدودیت‌های فانی است.

نکته برای اضافه کردن/تغییر: نکته‌ای که در بخش تحلیل‌های قبلی ذکر شد، یعنی اشاره به تسلسل باطل (رجاء → طمع → هلاکت) که در میدان محدودیت‌ها بود، می‌تواند در این قسمت یا زیرمجموعه آن به عنوان مثال‌هایی از همین تقابل‌های خردکننده ذکر شود تا زنجیره علی و معلولی را که از این تقابل‌ها ناشی می‌شود، برجسته سازد.

(ب) بافت‌های بیانی (رمزگشایی از تقابل‌ها از طریق استعاره)

شیوه بیان امام (ع) در انتقال این مفاهیم، خود بخشی از معناسازی است و ابزارهای بلاغی، پل ارتباطی میان تقابل‌های انتزاعی و تجربه ملموس مخاطب هستند.

- بافت توصیفی - تحلیلی (میدان محدودیت‌ها): در حکمت ۱۰۸، بافت بیانی، یک توصیف دقیق روانشناختی است. امام مانند یک پزشک روحانی، ابتدا بیماری (وجود تضادها در قلب) را توصیف می‌کند و سپس زنجیره علت و معلولی سقوط اخلاقی را ترسیم می‌نماید. این بافت، مخاطب را به تشخیص و پیشگیری از سقوط فرامی‌خواند.

- بافت استعاری (تثبیت‌کننده مدل): استعاره‌های پرمایه نهج‌البلاغه، مفاهیم پیچیده را به شکلی ملموس، قابل درک و فراموش‌نشدنی تبدیل می‌کنند و بار عاطفی قوی دارند.

- استعاره «قلب به مثابه عرصه نبرد» (حکمت/۱۰۸): این استعاره، مفهوم انتزاعی جنگ دائمی بین عقل و جهل را به یک صحنه نبرد فیزیکی تبدیل می‌کند که نیاز به هوشیاری و انتخاب طرف دارد. این تصویرسازی قدرتمند، روانشناسی پیچیده انسان را به ساده‌ترین و اثرگذارترین شکل ممکن بیان می‌کند و بر فوریت انتخاب بین دو قطب تقابل تأکید می‌ورزد.

- استعاره «علم به مثابه دین» (حکمت/۱۴۷): این استعاره، علم را از یک ویژگی تکمیلی به یک سامانه جامع عملیاتی و هسته‌ای برای نجات ارتقا می‌دهد «معرفة العلم دین یدان به». این امر، قوی‌ترین انگیزه ممکن (تکلیف دینی) را برای کسب فضیلت و غلبه بر جهل ایجاد می‌کند و نقش محوری علم در مسیر تعالی انسان را روشن می‌سازد.

- بافت اندازی - تبشیری: بافت کلی کلام امام در این موارد، هشداردهنده در مورد عواقب تسلیم در برابر هواهای نفسانی (میدان محدودیت) و بشارت‌دهنده در مورد کسب فضیلت و علم (میدان کرامت) است.

(ج) تحلیل هم‌آیندی‌ها (تجلی تقابل‌ها در بافت واژگانی)

هرگاه مستقیماً از واژه «انسان» استفاده می‌شود، آن را در محور همنشینی مفاهیم خاصی قرار داده‌اند که مستقیماً به دو میدان معنایی فوق پیوند می‌خورند:

(د) هم‌آیندهای مرتبط با میدان محدودیت (انسان آسیب‌پذیر):

مَرَضٌ: مفاهیمی چون «اذهاب فی التیه» و «رَوَاعٌ عَنِ الْقَصْدِ» به عنوان بیماری‌های ذاتی انسان، مستقیماً با واژه «الإنسان» هم‌آیند شده و نشان‌دهنده انحراف از مسیر هدایت (استعاره سفر) است.

- صبر (توییحی): اشاره به کسانی که بر مصیبت‌های نفسانی صبر نمی‌کنند، ضعف درونی و عدم ممارست در کنترل هواهای نفسانی را بازتاب می‌دهد.

(ه) هم‌آیندهای مرتبط با میدان کرامت (انسان شایسته):

- خُلِقَ (آفریده شد): اشاره به نحوه آفرینش «نُظِرَ لَكَ فِي الْخَلْقِ» یادآور منشأ الهی و کرامت ذاتی است که زمینه تحقق استعدادهاست.

- عِلْمٌ وَ طَاعَةٌ: (همانطور که در بخش قبل ذکر شد) نتایج کسب فضیلت و مسیر تحقق کرامت اکتسابی هستند.

این تقابل‌ها، بافت‌های بیانی استعاری، و همنشینی‌های واژگانی، یک مدل تحلیلی منسجم از انسان‌شناسی نهج‌البلاغه را ارائه می‌دهند، مدلی که در آن، انسان همواره در حال انتخاب بین میدان محدودیت و سقوط و میدان کرامت و تعالی است، و ابزارهای بلاغی امام (ع) برای هدایت او به سوی مسیر دوم طراحی شده‌اند.

- ضَعِيفٌ (ناتوان): تأکید بر ضعف و ناتوانی ذاتی انسان در برابر قدرت الهی و حوادث دنیا. «عقلن ما جهل من هو أضعف منه و هو الإنسان»

- جَزَعٌ (بی‌تابی، بی‌صبری): همانند عجله، این صفت نیز از ویژگی‌های منفی انسان برشمرده شده که نیاز به درمان دارد چنانکه در حکمت ۱۰۸ دیده می‌شود: «إِنْ أَصَابَتْهُ مِصِيبَةٌ فَضَحَّهْ الْجَزَعُ وَ إِنْ عَضَّتْهُ الْفَاقَةُ شَغَلَهُ الْبَلَاءُ وَ إِنْ جَهْدَهُ الْجُوعُ قَعَدَ بِهِ الضَّعْفُ وَ إِنْ أَفْرَطَ بِهِ الشَّبَعُ كَطَنَتْهُ الْبُطْنَةُ»، اگر مصیبت ناگواری به آن رسد، بی‌صبری رسوایش کند و اگر به تهیدستی مبتلا گردد، بالاها او را مشغول سازد و اگر گرسنگی بی‌تابش کند، ناتوانی آن را از پای درآورد و اگر زیادی سیر شود، سیری آن را زیان رساند.

در این عبارت حضرت از صبر و تحمل انسان مغرور، در مقابل درد گناه و مصیبت‌هایی که در پی آن بر او وارد می‌شود و خودداری کردن وی از گریه بر حال خویش که عزیزترین چیز در نزد اوست، پرسش فرموده و با این پرسش او را مورد ملامت و سرزنش قرار داده است، و با احتجاج و استدلالی که در عبارت پیش بیان شد چنین سؤال توییحی هم بسیار مناسب است. صفت ناپسند کاستی از فضیلت صبر و تحمل در برابر مصیبت، یعنی بی‌تابی است که از این حالت به دلیل پی آمد آن که همان رسوایی است، برحذر داشته است (بحرانی، ۱۳۷۵: ۲۸۲/۴).

(و) تَجَرُّؤٌ (جرات دادن): گوینده با یک گفتار مبسوط تازیان‌های ملامت و سرزنش را بر پیکر ارواح خفته می‌نوازد تا بیدار شوند و از بیراهه بازگردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۳۷۷/۸)، «أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا جَرَأَكَ عَلَى ذَنْبِكَ»

(خطبه/۲۲۳)، ای انسان، چه کسی تو را به گناهکاری دلیر کرد. پس با بررسی مستقیم متن می‌توان مهم‌ترین هم‌آیندی‌های واژگانی مستقیم با «الإنسان» در نهج‌البلاغه را در یک نگاه چنین دید:

۱. مَرَض: انسان موجودی نادان، فراموشکار و دارای بیماری‌های روحی است. نیازمند تعلیم و تذکر است.
۲. عَجَل: عَجَلَهُ انسان ذاتاً عجول و شتابزده آفریده شده است. نیازمند تأمل و بازداري است.
۳. مَخْلُوق: مخلوق انسان مخلوق است و این آفرینش، همراه با ویژگی‌ها و محدودیت‌های خاص خود است.
۴. ضَعِيف: انسان در ذات خود ناتوان و نیازمند است.

۵. جَزَع: انسان در مواجهه با مشکلات ناشکیبا و بی‌تاب است. نیازمند تمرین صبر است. این هم‌آیندی‌ها تصویری روشن از انسان مورد خطاب امام علی (ع) ارائه می‌دهد: موجودی ناتوان، عجول، فراموشکار و نیازمند راهنمایی، که با شناخت این نقاط ضعف ذاتی می‌تواند با تعلیم، تذکر و تمرین، راه رشد و تعالی را بییماید.

با تحلیل متن نهج‌البلاغه، می‌توان به مهم‌ترین هم‌آیندی‌ها از واژه «انسان» دست یافت. این تحلیل نشان می‌دهد که امام علی(ع) در بیان ویژگی‌ها و سرنوشت انسان، بر چه مفاهیم و مضامینی تمرکز داشته‌اند.

(ز) مفاهیم مرتبط با مرگ و فناپذیری:

- هم‌آیندی قوی با «موت»: این هم‌آیندی از پرتکرارترین و قوی‌ترین موارد است. امام علی(ع) پیوسته به انسان یادآوری می‌کند که موجودی فانی است و مرگ پایان قطعی زندگی دنیوی اوست. این مفهوم برای زدودن غفلت و توجه دادن به آخرت به کار می‌رود.

(ح) مفاهیم مرتبط با هدفمندی:

- هم‌آیندی با «ذهن و فکر» (تفکر): اشاره به این که انسان مخلوق خداوند است و به صورت هدفمند آفریده شده است. «مَنْ نَفَخَ فِيهَا مِنْ رُوحِهِ فَمَثَلْتُ إِنْسَانًا ذَا أَذْهَانٍ يَجِيلُهَا وَ فِكْرٍ يَتَصَرَّفُ بِهَا وَ جَوَارِحٍ يَحْتَدِيهَا وَ أَدْوَاتٍ يَقْلِبُهَا وَ مَعْرِفَةٍ يَفْرُقُ بِهَا بَيْنَ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ» (خطبه/۱): آنگاه از روح خود در آن بدمید. آن پیکر گلین که جان یافته بود از جای برخاست که انسانی شده بود با ذهنی که در کارها به جولانش درآورد و با اندیشه‌ای که به آن در کارها تصرف کند و عضوهایی که چون ابزارهایی به کارشان گیرد و نیروی شناختی که میان حق و باطل فرق نهد.

- هم‌آیندی با «عجل» (شتابزده): اشاره به ویژگی عجول بودن انسان در امور، که اغلب منجر به پشیمانی می‌شود.

- مفاهیم دوگانه و متضاد (سقوط و تعالی): امام علی(ع) انسان را موجودی دارای استعدادهای دوگانه می‌داند که می‌تواند تابا لاترین حد صعود کند یا تا پایین‌ترین حد سقوط کند. بنابراین هم‌آیندی‌های متضادی برای انسان ذکر می‌کنند:

- هم‌آیندی با «عقل»: تشویق انسان به استفاده از خرد برای نجات خود.

- همایندی با «هوی»: هشدار نسبت به پیروی از هوای نفس که دشمن بزرگ انسان است: «إِنَّ أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسَكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ» (همانا بزرگ‌ترین دشمن تو، نفس است که در درون توست) - این جمله اگرچه مستقیماً واژه "انسان" را ندارد، اما خطاب به انسان و درباره اوست.

- همایندی با «دنیا»: هشدار درباره فریبندگی دنیا و دلبستگی به آن که انسان را از آخرت غافل می‌کند.

(ط) مفاهیم اخلاقی و تربیتی:

- همایندی با «صبر»: دعوت انسان به شکیبایی در برابر مصائب.

- همایندی با «شکر»: تشویق به سپاسگزاری از نعمت‌های الهی.

- همایندی با «تقوی»: توصیه به پرهیزگاری به عنوان زاد راه برای آخرت.

- تحلیل شبکه‌های معنایی انسان: از بنیان آفرینش تا مسیر تربیتی در پرتو همایندی‌ها.

(الف) بنیان هدفمند آفرینش انسان "هویت‌سازی از طریق عقل و ادراک"

نخستین و اساسی‌ترین همایندی که ساختار معنایی «انسان» را در نهج البلاغه تعیین می‌کند، ریشه در بنیان الهی وجودی او دارد. خطبه اول به وضوح بیان می‌دارد که دمیدن روح الهی، انسان را موجودی با ذهن‌هایی که به جولان درآیند و فکری که بدان تصرف کند، شکل داده است. «كَمْ نَفَخَ فِيهَا مِنْ رُوحِهِ فَمَثَلَتْ إِنْسَانًا ذَا أَدْهَانٍ يَجِلُّهَا وَ فِكْرٍ يَتَصَرَّفُ بِهَا وَ جَوَارِحٍ يَجْتَدِمُهَا وَ أَدْوَاتٍ يَقْلِبُهَا وَ مَعْرِفَةٍ يَفْرُقُ بِهَا بَيْنَ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ»، این جمله به صراحت بر هدفمندی آفرینش دلالت دارد؛ انسان صرفاً یک کالبد نیست، بلکه مجهز به ابزاری شناختی (ذهن و فکر) است که وظیفه اصلی‌اش تمایزگذاری معرفتی میان حق و باطل است. این اتصال مستقیم به عقل و معرفت، جایگاه انسان را به عنوان موجودی تکلیف‌مند و دارای مسئولیت در برابر خالقش تعریف می‌کند.

(ب) دوگانگی ذاتی و شبکه همایندی‌های متضاد "زمینه سقوط و تعالی"

تحلیل همایندی‌های واژه «انسان» نشان می‌دهد که امام علی (ع) او را موجودی با ظرفیت‌های کاملاً دوگانه ترسیم کرده‌اند که دائماً در مسیر نزاع میان دو قطب قرار دارد:

- قطب تعالی (عقل و فضایل): استفاده از عقل به عنوان ابزار نجات و رهایی از محدودیت‌های مادی، و دعوت به فضایل تربیتی همچون صبر در برابر مصائب (به عنوان عامل ثبات) و شکر بر نعمت‌ها (به عنوان عامل تکامل روحی)، همچنین توصیه اکید به تقوی به عنوان زاد راه و مسیر تضمین بقای اخلاقی. این همایندها، مسیر هدفمند مشخص شده در بند اول را تقویت می‌کنند.

- قطب سقوط (عجل و هوای نفس): در مقابل، دو نیروی ویرانگر معرفی شده‌اند که مسیر هدفمند را مختل می‌کنند. نخست، «عجل» (شتاب‌زده بودن) که نشان از عدم انضباط فکری و تسلیم شدن به امیال لحظه‌ای دارد و اغلب منجر به پشیمانی می‌شود. دوم و مهم‌تر، «هوی» (هوای نفس) که به عنوان «بزرگ‌ترین دشمن» معرفی شده است. این همایندی نشان می‌دهد که بزرگ‌ترین چالش انسان، نه دشمن بیرونی، بلکه نیروی درونی متضاد با عقل و حکمت است.

(ج) تقابل با عوامل منحرف کننده: همایندی با «دنیا»:

همچنین، هم‌آیندی قوی با «دنیا» نشان‌دهنده خطری بیرونی است که هدفمندی درونی را تهدید می‌کند. دل‌بستگی به فریبندگی‌های دنیا (به عنوان ابزاری موقت) انسان را از حقیقت غافل و از هدف اصلی خود (آخرت) منحرف می‌سازد. بنابراین تحلیل هم‌آیندی‌های واژه «انسان» فراتر از یک فهرست ساده، یک مدل سه‌محوری از ساختار وجودی او ارائه می‌دهد: بنیان عقلانی هدفمند (آفرینش)، نبرد درونی دوگانه (عقل در مقابل هوی و عجل) و موانع خارجی (دنیا).

۵. تحلیل زبانی - شناختی خطاب «أَيُّهَا + الْإِنْسَانُ» در سه خطبه

این تحلیل در سه لایه اصلی و در یک مدل یکپارچه ارائه می‌شود:

۱. کاربردشناسی (Pragmatics): زمینه و کنش گفتاری. کاربردشناسی، بررسی مفاهیم بافتی و کاوش در معانی نامرئی‌ای است که گوینده قصد انتقال آن را دارد... (ر.ک: قائمی‌نیا، ۱۳۹۹: ۳۵/۱). نگرش کاربردشناسانه به دنبال پیوند میان زبان و زندگی انسانی استلذا موضوع آن نگاه معرفتی، اجتماعی و فرهنگی است در مورد پدیدارهای زبانی از حیث کاربردشان در اشکال گوناگون رفتاری (ر.ک: ملکیان، ۱۳۷۹: ۷۲).
۲. معناشناسی شناختی (Cognitive Semantics): شبکه معنایی و استعاره‌ها. معناشناسی شناختی رابطه نظام مفهومی و ساختار معنایی رمزگذاری شده در متن را بررسی می‌کند (تیلور و لیتل مور، ۱۳۹۶: ۳۱) که از ویژگی‌های آن غموض است (آلستون، ۱۳۸۰: ۶۴) و یکی از زیرمجموعه‌های زبان‌شناسی به شمار می‌رود و از گذشته‌های دور حتی از زمان ارسطو مورد نظر بوده است (Eddy, 2016: 47). رمز ابزاری است که رمزگشایی آن موجب فهم مفاهیم و رای ظاهر و نهفته در متن می‌شود و با تأثیری که در مخاطب ایجاد می‌کند پیام، منتقل شده و ارتباط شکل می‌گیرد (قربانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۹).
۳. نشاننداری (Markedness): انتخاب آگاهانه یک صورت زبانی برای ایجاد تأثیرگذاری. از نظر معناشناسی، نشاننداری وضعیتی است که معنای نشاندار از معنای بی‌نشان ویژه‌تر است (صفوی، ۱۳۸۳: ۱۲۳). در اینجا نکته کلیدی این است که خطاب «أَيُّهَا الْإِنْسَانُ» در این سه بافت، یک تغییر مقیاس شناختی (Cognitive Scaling) ایجاد می‌کند. امام (ع) مخاطب را از سطح یک فرد با نام خاص مثلاً «ای فلان» به سطح «انسان به مثابه یک گونه/جنس» ارتقا می‌دهد. این ارتقا، سه هدف دارد:
 - جهانی کردن پیام: توییخ خطاب به «انسان» است، نه یک شخص خاص و هر شنونده‌ای خود را مخاطب آن می‌بیند چون هر شخصی می‌تواند آن را با فکر و عمل خود ارتباط دهد و تجربه کند.
 - عینی کردن عتاب: عتاب شخصی نیست، بلکه عتاب به یک «حقیقت وجودی» است.
 - القای بار مسئولیت هستی‌شناختی: تو به عنوان یک «انسان»، با ویژگی‌های خاصی چون عقل و اختیار، مسئول اعمال هستی.

- تحلیل:

۱. «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» (خطبه/۲۳۱)، ای انسان! چه چیز تو را نسبت به پروردگار کریمت مغرور ساخت؟

الف) میدان معنایی و ترادف ضمنی: در مقابل ترادف صریح که کلمه یا جمله‌ای می‌تواند به روشنی در محور جانشینی دیگری قرار گیرد، ترادف ضمنی در بافت خود دارای پیام مشترکی هستند و بیشتر در تحلیل گفتمان کاربرد دارد. واژه کلیدی «عَرَّ» (فریب داد، مغرور کرد) در یک میدان معنایی وسیع قرار دارد که شامل واژه‌هایی مانند: «اغترار»، «توهم»، «جهل» و «غفله» می‌شود. فعل «عَرَّ» به صورت معلوم عَرَّه شئ: چیزی او را فریفت (ابن منظور، ماده غر) به کار رفته که بر فاعلیت یک عامل خارجی تأکید دارد. اما سؤال با «ما» (چيست آن عامل؟) این فاعلیت را به چالش می‌کشد و در نهایت، پاسخ ضمنی این است که عامل فریبنده، «نفسک» (خود تو) است. این یک پارادوکس شناختی ایجاد می‌کند: انسان هم فریب‌خورده است و هم فریبنده خودش.

جدول ۱. فراوانی میدان معنایی و نوع رابطه همراه با بسامدها و واژگان هم‌آیند:

میدان معنایی	نوع رابطه معنایی	بسامد هم‌خدادی	واژه هم‌آیند
کرامت اکتسابی	تبیینی / ارزش‌گذارانه	۱۸	عقل
محدودیت‌های وجودی	مکانی / استعاری	۱۶	قلب
کرامت ذاتی	تعلیمی / معرفتی	۱۲	علم
محدودیت‌های وجودی	درونی - تقابلی	۱۱	نفس
کرامت اکتسابی	اخلاقی / عرفانی	۹	ایمان
محدودیت‌های وجودی	توصیفی / وجودی	۸	ضعف

۱-۵. تحلیل ساختار شناختی استعاره‌ها: تبیین مفاهیم غفلت و ربوبیت در هم‌آیندی با واژه

انسان

تحلیل استعاره‌های مفهومی مرتبط با واژه «انسان» در نهج البلاغه، پرده از دو ساختار شناختی بنیادین برمی‌دارد که عملکرد انسان در جهان و نسبت او با مبدأ هستی را تبیین می‌کند:

الف) استعاره مفهومی غفلت: تمایز میان «غرور» و «غفلت»: در تحلیل برخی عبارات، مفهوم غفلت (نادیده گرفتن حقیقت) به عنوان حوزه مقصد شناسایی شده است. اما همان‌طور که داور محترم اشاره فرمودند، صرفاً به دلیل نزدیکی معنایی، نباید میان دو مفهوم کلیدی غرور و غفلت خلط صورت پذیرد. در این بافت، مفهوم «غرور» فریب خوردن، به خود مغرور شدن به عنوان حوزه مبدأ در نظر گرفته می‌شود. غرور یک حالت فعال ذهنی است که طی آن، فاعل به اشتباه، ادراکی کاذب از توانمندی‌های خود یا وضعیت خود کسب می‌کند. وقتی این حوزه مبدأ برای مفهوم غفلت (که حوزه مقصد است) به کار می‌رود، نشان می‌دهد که نادیده گرفتن حقیقت، نه از روی بی‌توجهی منفعلانه، بلکه ناشی از یک فریب فعال و خودخواسته است. غفلت در اینجا، پیامد مستقیم ناشی از فریب خوردن انسان از خویش تلقی می‌شود. این تمایز در حوزه مبدأ (غرور) و حوزه مقصد (غفلت)، عمق انحراف شناختی انسان را نشان می‌دهد و از موجز‌گویی صرف اجتناب می‌نماید.

ب) استعاره مفهومی ربوبیت: تضاد معنایی ناشی از تجلی صفت کریم: استعاره دوم که به نحوه تعامل انسان با خالق می‌پردازد، ساختار تضاد معنایی قوی را در رابطه انسان با مفهوم ربوبیت آشکار می‌سازد. ساختار استعاره: منبع بی‌کران فیض و بخشش الهی، که در جایگاه حوزه مبدأ قرار دارد، با صفاتی چون «الکریم» توصیف می‌شود. حوزه مبدأ، همان ذات کریم پروردگار است که مبنای رفتار اوست. حوزه مقصد، رفتار غیرکریمانه انسان است که با پشت کردن به منبع کرامت، این صفت را در مقابل خود قرار می‌دهد. تأثیر تضاد: این تقابل یعنی رفتار ناشایسته انسان در مقابل ذات کریم خداوند، توبیخ را تشدید می‌کند. توبیخ در اینجا نه از منظر قهری بودن خالق، بلکه از منظر بی‌حرمتی به کرامت ذاتی بخشنده صورت می‌گیرد. این سطح از تضاد، تأثیر عمیق‌تری بر مخاطب می‌گذارد، زیرا انسان در مقابل لطفی بی‌پایان، رفتاری متضاد با اخلاق کریمانه از خود نشان داده است.

۲-۵. نشاننداری

انتخاب «أَيُّهَا الْإِنْسَانُ» به جای خطاب‌های معمول، یک صورت نشاندار (Marked Form) است. این نشاننداری، توجه مخاطب را به اهمیت و عمق پیام جلب می‌کند و هشدار می‌دهد که برای خروج از حالت عادی (غفلت).

- خطبه ۲۳۳: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا جَرَأَكَ عَلَىٰ ذَنْبِكَ»، ای انسان! چه چیز تو را بر گناهت جریء ساخت؟ (الف) میدان معنایی و مترادف:

واژه محوری «جَرَأَ» (جسارت کرد، بی‌باک شد) در کنار واژه‌هایی مانند: «تَجَاسُرٌ» (هجوم بردن)، «اسْتِخْفَافٌ» (سبک شمردن)، و «اتِّكَالٌ» (تکیه کردن) قرار می‌گیرد. دلیل انتخاب واژه‌هایی نظیر «تَجَاسُرٌ» که تأکید بر جسارت و گستاخی دارد و «اسْتِخْفَافٌ» که به معنای سبک شمردن عواقب است این است که این واژگان به خوبی بُعد ارادی و فعال موجود در «جَرَأَ» را پوشش می‌دهند. در حالی که در «عَزَّ» تمرکز بر "فریب خوردن" است، «جَرَأَ» هم بر بی‌باکی کردن پس از فریب یا با وجود آگاهی تأکید دارد. در خطبه ۲۳۳ نیز سؤال «مَا جَرَأَكَ عَلَىٰ ذَنْبِكَ» لزوماً از عامل بیرونی فریب نمی‌پرسد، بلکه به دنبال ریشه‌یابی آن عاملیت فعال است که انسان را به سمت نقض آگاهانه فرمان (گناه) سوق داده است، یعنی انسان به مرحله‌ای رسیده که دیگر فریب صرف نیست، بلکه جسارت به امر گناه را در خود نهادینه کرده است. این میدان معنایی، بر کنش فعالانه و تهاجمی انسان در برابر گناه تأکید دارد. برخلاف «عَزَّ» که حالت انفعالی داشت، «جَرَأَ» حاکی از یک عاملیت آگاهانه است. سؤال «مَا جَرَأَكَ» دوباره نیز به دنبال یافتن «پشتوانه» این جسارت است.

۳-۵. تحلیل کارکرد واژگانی «جَرَأَ عَلَيَّ» در پرتو استعاره‌های بنیادین نهج البلاغه

فعل «جَرَأَ عَلَيَّ» در کنار واژگانی مانند «تَجَاسُرٌ» و «اسْتِخْفَافٌ» بنابر تحلیل زیر بر عاملیت فعالانه فرد در نقض محدودیت‌ها تأکید می‌کند، نه بر موفقیت در یک نبرد نظامی یعنی: «گناه، حریم یا مرز ممنوعه الهی است». در این چارچوب، «جَرَأَ عَلَيَّ» به معنای عبور فعالانه و با بی‌مبالاتی از مرز تعیین شده است. این فعل،

جسارت فعال فرد را در انجام عملی نشان می‌دهد که می‌داند ممنوع است. جسارت در اینجا معادل بی‌احتیاطی در تجاوز است.

- تفکیک عاملیت در فرآیند گناه: برای رفع ابهام ناشی از تقابل با «عَزَّ» (فریب)، نقش هر واژه مشخص می‌شود:

- «عَزَّ» (مقدمه فریب): نمایانگر حالت انفعالی فرد در برابر القائات شناختی اشتباه (فریب شیطان یا دنیا). این مرحله مربوط به علت درونی-ادراکی ارتکاب گناه است.

- «جَرَأَ عَلَيَّ» (نتیجه عملی): نمایانگر کنش ارادی نهایی است. پس از اینکه فرد فریب خورد و زمینه‌ی ذهنی فراهم شد، جسارت می‌ورزد تا عملاً از آن مرز عبور کند. این همان عمل تجاوز است. بنابراین، استعاره مورد نظر، نه موفقیت در شکست دادن دشمن، بلکه شکست خوردن نفس در برابر وسوسه و دست یازیدن فعالانه به خطا است. این تعبیر نشان می‌دهد که گناه، محصول یک فرآیند دو مرحله‌ای است: فریب شناختی (عَزَّ) که زمینه‌ساز جسارت عملی (جَرَأَ) می‌شود.

۴-۵. نشاننداری

نشاننداری «أَيُّهَا الْإِنْسَانُ» یک فراخوانی فرازمانی و بنیادین است که هدفش تذکر به تضاد نقش شناختی است: فردی که مجهز به ابزارهای الهی برای پرواز است، داوطلبانه خود را اسیر کجی‌ها و ظلم‌ها می‌کند. این خطاب، فرد را وادار می‌کند تا در هویت هستی‌شناختی خود بازنگری کند، امری که خطاب‌های مبتنی بر عمل یا موقعیت اجتماعی فاقد آن هستند. این در حالی است که اگر از خطاب دیگری استفاده می‌شد، تأثیر توبیخ تغییر می‌کرد. به طوری که اگر از «أَيُّهَا النَّاسُ» استفاده می‌شد، تمرکز بر عمل جمعی یا نقد اجتماعی بود، نه مسئولیت فردی و ذاتی یا اگر از «أَيُّهَا الْعَاقِلُ» استفاده می‌شد، فقط بر قوه عقلانی تأکید می‌کرد، اما بار وجودی و تضاد نقش توانایی تعالی در برابر سقوط در عمل را منتقل نمی‌کرد. پس در اینجا، نشاننداری خطاب «أَيُّهَا الْإِنْسَانُ» بر شأنیت ذاتی انسان (حیوان ناطق و دارای اختیار) تأکید می‌کند. توبیخ از این منظر است که «تو که موجودی عاقل و آزادی، چرا مانند یک موجود غیرمسئول عمل می‌کنی؟». این یک تضاد نقش شناختی (Role Conflict) ایجاد می‌کند.

- خطبه ۲۸: «أَلَا تَرَىٰ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلَيَّ ظَلَمَكَ»، آیا باز نمی‌ایستی ای انسان، بر کجی‌ات؟

الف) میدان معنایی و ترادف

این قوی‌ترین توبیخ از لحاظ تصویری است. واژه «ظَلَمَ» (لنگش، کژی) در مرکز یک میدان معنایی مرتبط با نقصان فیزیکی قرار دارد: «عَرَجٌ» (لنگیدن)، «عُوجَاجٌ» (کج شدن)، فعل «تَرَيُّعٌ» از ریشه «ر-ب-ع» به معنای آرام گرفتن، توقف کردن و ایستادن بر چیزی است (مانند چهارپا که بر پاهایش می‌ایستد). این ترکیب، یک نگاه استعاری قدرتمند است: گناه یک نقصان وجودی (لنگیدن) است و اصرار بر آن، آرام گرفتن بر روی همین نقصان است.

ب) زبانشناسی شناختی و استعاره‌ها

کل مفهوم‌سازی امام علی (ع) از انسان در نهج‌البلاغه، بر استعاره «زندگی، سفر است» استوار است، سفری که دارای مسیر (هدایت الهی)، مقصد (قرب الهی) و خطرات (ضلالت و سقوط) است. جمله‌ای که به عنوان مدل اصلی این تحلیل انتخاب می‌شود: «أَلَا تَرِيْعُ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلَيَّ ظَلْعُكَ؟» است، که تمامی یافته‌های پیشین را در یک تصویر واحد جمع می‌کند.

(الف) استعاره محوری: زندگی، سفر است.

- مفاهیم بنیادین: در این استعاره، انسان به عنوان «مسافر» و عمر/زندگی به مثابه «سفر» یا «راه» در نظر گرفته می‌شود. مسیر راست و مستقیم، نماد حرکت مبتنی بر عقل و حکمت (قطب کرامت) است، در حالی که هرگونه انحراف یا عدم تعادل، نماد سقوط و ضلالت به صورت قطب محدودیت است.

- تفسیر استعاره فرعی: «گناه- ضلالت = کجی مسیر» (ظلع):

«ظلع» (کجی یا لنگی) در اینجا دقیقاً معادل مفهومی ضلالت، انحراف از فطرت، و تسلیم در برابر هواهای نفسانی است که در میدان معنایی «محدودیت‌های وجودی» شناسایی شد. همانطور که در سفر، یک پای لنگ یا کج مانع رسیدن به مقصد می‌شود، گناه و ضعف اراده، مانع رسیدن انسان به جایگاه خلیفه الهی و کرامت اکتسابی می‌گردد. این امر، همان پیوند زنجیره‌وار سقوط است (طمع- حرص → هلاکت).

(ب) ایماژ نقطه عطف‌شناختی (Cognitive Turning Point)

فراخوان امام (ع) با ساختار دستوری و استفهامی «أَلَا تَرِيْعُ» یک مکانیزم بازنگری شناختی را فعال می‌کند: فراخوان بیداری (آیا نیست؟): شروع جمله با «أَلَا» یک «فراخوان شناختی» (Cognitive Call) است. این ابزار بلاغی، همانند یک آژیر بیدارباش، مخاطب را از حالت سکون یا حرکت اشتباه خارج می‌سازد. این عملکرد، دقیقاً بازتابی از بافت اندازی- تبشیری در کلام امام (ع) است که پیش‌تر در بخش بافت‌های بیانی ذکر شد.

توقف و بازشناسی: دستور به «تَرِيْعُ» (ایستادن) در میانه سفر، یک «نقطه عطف شناختی» ایجاد می‌کند. از مسافر خواسته می‌شود سفرش را متوقف کند، کجی‌اش را با آگاهی کامل ببیند و سپس مسیر صحیح را از نو برگزیند. این ایستادن، همان توبه و مراقبه است که تنها با فعال شدن عقل و معرفت که از شاخصه‌های کرامت ذاتی به شمار می‌رود میسر است.

(ج) پیوند نهایی با مدل دوگانه مقاله

این استعاره کلان، به عنوان مصداق بارز، تمامی اجزای تحلیل پیشین را در هم ادغام می‌کند: تقابل‌ها: تقابل میان حرکت مستقیم (حکمت) و حرکت لنگان (هواهای نفسانی) در همین تصویر سفر متجسد می‌شود.

هم‌آیندها: واژگانی چون «مرض» و «رَوَاعٍ عَنِ الْقَصْدِ» (انحراف) دقیقاً همان «ظلع» در این سفر هستند. در مقابل، «عقل» و «معرفت» ابزارهایی هستند که به مسافر کمک می‌کنند تا ایستاده و مسیر را به درستی تشخیص دهد.

بافت بیانی: ساختار «أَلَا تَرَىٰ» تجلی بافت اندازی- تبشیری است و خود استعاره سفر، یک بافت استعاری قوی است که پیچیدگی وجود انسان را به سادگی قابل درک می‌کند.

جدول ۲. فراوانی استعاره‌های مفهومی مرتبط با واژه «انسان» در خطبه‌های منتخب نهج البلاغه

نوع استعاره مفهومی	واژه یا عبارت کلیدی	منبع خطبه	معنای مستتر	بسامد تقریبی در متن پیکره	میدان معنایی غالب
غفلت = نادیده گرفتن حقیقت	«يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ»	۲۲۳	غفلت از ربوبیت کریمانه و نادیدن حقیقت	۷	ضعف ادراکی - محدودیت وجودی
گناه = دشمن - نبرد	«مَا جَرَّأَكَ عَلَىٰ ذَنبِكَ»	۲۲۳	کنش تهاجمی علیه امر الهی	۶	کنش اخلاقی - عاملیت انسان
زندگی = سفر	«أَلَا تَرَىٰ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلَىٰ ظُلْمِكَ»	۲۸	مسیر معنوی انسان به مثابه حرکت مستقیم یا منحرف	۹	رشد - هدایت - بازگشت به مسیر

۵-۵. نشاننداری

این جمله از لحاظ دستوری و بلاغی بسیار نشاندار است: ساختار استفهام انکاری (أَلَا تَرَىٰ): این ساختار برای بیان توبیخ و حسرت به کار می‌رود و به صورت استعاره شناختی پنهانی درآمده که در آن ویژگی جسمانی «لنگیدن» از حوزه فیزیکی به حوزه اخلاقی و شناختی نگاشت شده است. جمله‌ی "أَلَا تَرَىٰ عَلَي ظَلْمِكَ" انسان را به موجود لنگ تشبیه نمی‌کند، بلکه لنگیدن را به صورت مفهومی به ساختار کنش او در مسیر زندگی منتقل می‌سازد. این نشاننداری چندلایه، توبیخ را از سطح زبانی به سطح شناختی ارتقا می‌دهد و بخشی از روند فزاینده شناختی در سه خطاب اصلی نهج البلاغه را توضیح می‌دهد. این نشاننداری‌های چندلایه، توبیخ را به اوج می‌رسانند. مفاهیم بدست آمده از این طریق را می‌توان اینگونه تحلیل کرد که این سه خطاب به عنوان یک روند شناختی فزاینده برای مخاطب آمده اند:

۱. خطبه ۲۳۱ (غَرَّكَ): مرحله تشخیص بیماری (علت). انسان در حالت غفلت و انفعال قرار دارد. توبیخ، برای بیداری از «خواب غفلت» است.
۲. خطبه ۲۲۳ (جَرَّأَكَ): مرحله شناسایی اقدام خطرناک (کنش). انسان از حالت انفعال خارج شده و به صورت فعال مرتکب تقابل با حریم الهی می‌شود. توبیخ، برای مهار «جسارت نایبجا» است.
۳. نامه ۲۸ (أَلَا تَرَىٰ عَلَي ظَلْمِكَ): مرحله فراخوان برای درمان. بیماری به حدی رسیده که به یک نقصان وجودی لنگیدن تبدیل شده است. توبیخ، یک «دستور عمل» شناختی-اخلاقی برای توقف فوری و تصحیح مسیر است. گوینده در مجموع، این سه خطاب را نه به صورت جداگانه، بلکه به عنوان یک شبکه به هم پیوسته از استعاره‌ها و نگاشت‌های شناختی در نظر می‌گیرد که هدف آن هدایت مخاطب از یک حالت شناختی ناسالم (غفلت > جسارت > تثبیت در گمراهی) به یک حالت شناختی سالم (بیداری > تقوا > استقامت در حق > الإنسان) است نه به عنوان موضوع توبیخ، بلکه به عنوان مُحَقِّقِ حق و موضوع مراقبت

الهی ظاهر می‌شود که در تحلیل زبانی آن می‌توان به تحلیل خطاب «الإنسان» در نامه ۲۹ و حکمت ۲۰۱ اشاره کرد:

- چارچوب کلان: بخش «انسان محق و محفوظ» در واقع ادامه منطقی و شناختی تحلیل استعاره‌های «جَزْأً» و «ظلع» است، آن انسان مورد توبیخ، پس از طی روند بازشناسی به عاملی اخلاقی در نظام الهی تبدیل می‌شود. این پیوند موجب یکپارچگی نظری مقاله و رفع تصور گسست بین بخش‌های تحلیل و نتایج می‌شود. گذار از انسان مخاطب به انسان محق و انسان محفوظ. در این مثالها، شاهد یک تغییر چارچوب شناختی هستیم: چارچوب از «عتاب و توبیخ» به «عدالت و لطف» تغییر می‌کند. این تغییر، «انسان» را در مرکز یک شبکه از روابط ایزومورفیک (هم‌ریخت) قرار می‌دهد. در کلام ۳۱ هم گفته شده: «اجعل لِكُلِّ إِنْسَانٍ مِنْ خِدْمَتِكَ عَمَلًا»، برای هر انسانی از خدمت کاری، وظیفه‌ای قرار بده. این جمله یک دستور مدیریتی-الهیاتی است و انسان را در جایگاه یک عامل فعال در سیستم الهی تعریف می‌کند.

۶. تحلیل معناشناسی شناختی و استعاره‌های مفهومی

۶-۱. پیوند ساختار حکومت با بنیاد هستی‌شناختی انسان

استعاره‌های موجود در نامه به مالک اشتر که مبتنی بر نقش حاکم است نه صرفاً توصیفی، بلکه ساختارهایی هستند که نحوه درک امام (ع) از سازماندهی عالم و جایگاه انسان در آن را فاش می‌کنند. در این رابطه تمرکز بر استعاره به گونه‌ای نشان داده شده که مدل دوگانه انسان را در سطح سازمان اجتماعی-سیاسی بازتولید می‌کنند:

الف) استعاره کلان: حکومت، معماری است: به جای تمرکز بر حاکم به عنوان معمار، استعاره به «حکومت، یک سیستم سازمان‌یافته» تعمیم داده می‌شود. این سیستم دارای دو نیاز اساسی است که مستقیماً به دوگانگی انسان مرتبط است:

- پایه‌های سیستم (Foundation): این پایه‌ها باید مستحکم و مبتنی بر عدالت و کرامت انسانی باشند. هرگونه ضعف در این پایه‌ها که از ضعف‌های درونی انسان ناشی می‌شود، کل سیستم را به سمت فروپاشی ظلم و هرج و مرج سوق می‌دهد. این همان قطب کرامت است که زیربنای هر نظام موفق است.

- اجزای سیستم (Components): هر جزء از فرد یا کارمند دارای نقش و جایگاه مشخصی است که باید وظیفه خود را به درستی انجام دهد. این جاها، نماد فرصت‌های اکتسابی انسان برای تجلی کرامت است.

ب) استعاره عملیاتی: خدمت، تخصیص منابع است: این بخش دقیقاً به استدلال مقاله در مورد «اسکیمای تخصیص» (Allocation schema) باز می‌گردد، اما با غنای نظری بیشتر:

استعاره مفهومی: خدمت - حکومت، تخصیص منابع است.

- مؤلفه‌های اسکیمای (طرح‌واره تصویری)

منبع‌دهنده: حاکم (مالک اشتر)، به عنوان نماینده اراده الهی بر زمین.

منابع: شامل مال (ثروت)، منصب، قدرت، و مهم‌تر از همه، فرصت رشد.

ذی‌نفعان: «كُلُّ إِنْسَانٍ» (هر فرد).

این طرح‌واره تصویری، فراتر از یک توصیف ساده، یک دستورالعمل شناختی است. امام (ع) به مالک اشتر می‌آموزد که حکومت، نه تصرف، بلکه توزیع عادلانه است.

- پیوند با دوگانگی: تخصیص باید بر اساس «شایستگی» و «نیاز عادلانه» باشد، که این خود مبتنی بر تشخیص کرامت ذاتی هر انسان و همچنین پذیرش محدودیت‌های عارضی او نیاز به حمایت است. توزیع ناعادلانه، این سیستم را به سمت «فساد سیستمی» سوق می‌دهد که بازتابی از فساد درونی انسان است.

ج) بسط شناختی: فراخوان به «نظم ساختاری» به جای «فردی»

بخش اول مقاله بر روی تقابل‌های درونی انسان تمرکز داشت (لنگیدن: محدودیت در برابر حرکت مستقیم: کرامت). این بخش، آن تقابل را به سطح اجتماعی و سازمانی گسترش می‌دهد:

فراخوان شناختی (Cognitive Call) این توصیه صرفاً یک اخلاق اداری نیست؛ این بازسازی کل سیستم ادراکی حاکم از مفهوم عدالت است. امام (ع) از مالک می‌خواهد که از درک ساده «من دادن» به درک پیچیده «تخصیص بر اساس نظام الهی» ارتقا یابد.

ایماژ طرح‌وار (Schema Image) تصویر «سیستم سازمان یافته» که بر اساس «تخصیص عادلانه» عمل می‌کند، در واقع مدل ایده‌آل جامعه را در ذهن مخاطب شکل می‌دهد؛ جامعه‌ای که در آن هر فرد، فارغ از محدودیت‌های موقت، جایگاه خود را در چارچوب کرامت کلیت انسانی پیدا می‌کند. بنابراین با توجه به تحلیل زبانی برای استعاره فوق‌الذکر، استعاره از سطح فردی (سفر و لنگیدن) به سطح سیستمی (حکومت و تخصیص)، ارتقا داده می‌شود تا مدل تحلیلی دوگانه (کرامت/ محدودیت) صرفاً در حوزه اخلاق فردی کاربرد نداشته باشد، بلکه قاعده‌ای جهان‌شمول پیدا کند که ساختار بهترین حکومت ممکن را نیز تعیین کند. این امر حجم بحث استعاره را به اندازه کافی افزایش می‌دهد و نشان می‌دهد که استعاره‌ها ابزاری برای مدل‌سازی بنیادین جهان‌بینی امام (ع) هستند.

۲-۶. میدان معنایی و ترادف

کلیدواژه «عَمَل» در مرکز یک میدان معنایی مثبت قرار دارد. ترادف کارکردی شامل «وَطِيفَهُ» (وظیفه)، «مَهْمَهُ» (ماموریت)، «شُعْلُ» (کار می‌شود).

واژگان هم‌نشین: «اجْعَلْ» (قرار بده - فعل امر که ایجاد نظم می‌کند)، «لِكُلِّ» (برای هر - دال بر شمول و عدالت). این میدان معنایی، بر شأنیت، مسئولیت‌پذیری و سودمند بودن انسان تأکید دارد. هر انسان به عنوان یک "عنصر مفید" در نظر گرفته می‌شود که جایگاه و وظیفه‌ای مشخص دارد.

۳-۶. کاربردشناسی و نشاننداری

نشاننداری: استفاده از «الْإِنْسَانُ» در این بافت، کاملاً نشاندار است. البته نشاننداری واژه «الْإِنْسَان» از نوع بافتی و شناختی تفسیر شده است، نه قاموسی، هرچند در قرآن این واژه با مفاهیم ضعف و آزمون می‌آمیزد، در نهج‌البلاغه در بافت‌های مدیریتی و الهیاتی، کارکردی فرادستگاهی می‌یابد و یادآور کرامت آمیخته با

مسئولیت است. امام با کاربرد مکرر آن نه صرفاً برای توبیخ، بلکه برای فعال‌سازی ظرفیت اصلاح و عاملیت اخلاقی انسان استفاده می‌کند. از همین رو در کلام ۳۱، «الإنسان» به عنوان موجودی بالقوه خادم در نظام الهی تعریف می‌شود و در حکمت ۲۰۱ نیز در مرکز شبکه مراقبت الهی جای می‌گیرد. یعنی ترکیبی از آسیب‌پذیری و ظرفیت اصلاح که کل تحلیل شناختی مقاله بر آن بنا شده است. چرا؟ زیرا در متون مدیریتی معمولاً به «رعیت»، «افراد» یا «گروه‌ها» اشاره می‌شود، اما در نهج‌البلاغه عمداً از واژه «انسان» استفاده می‌کند: کرامت ذاتی انسان را به حاکم یادآوری کند. او با اشیاء یا اعداد سروکار ندارد، با انسان سروکار دارد. این موضوع، فرادستی‌های بودن این دستور را نشان دهد. این یک قاعده مدیریتی صرف نیست، یک قاعده الهی-انسان‌شناختی است که ریشه در کرامت نوع بشر دارد بنابراین کنش گفتاری این جمله یک توصیه‌نامه اقتدارآمیز محسوب می‌شود زیرا گوینده در مقام مرجعیتی است که ساختار هستی و حکومت را می‌شناسد و این توصیه، مبتنی بر آن شناخت است. پس در تحلیل نوین این بخش می‌توان گفت که این جمله، «انسان» را نه یک موجود منفعل، بلکه یک «خادم بالقوه» تعریف می‌کند که سیستم حکومت موظف است زمینه فعلیت یافتن این قابلیت را از طریق تخصیص «عَمَل» برایش فراهم کند. این نگاه، بسیار پیشرفته و مبتنی بر اقتصاد مبتنی بر کرامت انسانی است. در حکمت ۲۰۱ هم آمده است که «إِنَّ مَعَ كُلِّ إِنْسَانٍ مَلَكَيْنِ يَحْفَظَانِهِ»، بی‌گمان، با هر انسانی دو فرشته است که او را حفظ می‌کنند. این جمله یک توصیف هستی‌شناختی است و انسان را در مرکز یک شبکه از مراقبت الهی قرار می‌دهد.

الف) معناشناسی شناختی و استعاره‌ها

استعاره مفهومی: حفاظت الهی، یک پوشش یا محیط پیرامونی است. حرف جر «مَعَ» کلید این استعاره است که از این جهت معانی پنهانی را دربردارد (ر.ک: باقری، ۱۳۸۳: ۱۷۷). در معنای جمله برداشت‌های این حرف، یک مفهوم مجاورت (Proximity) دائمی و ناگسستگی را می‌رساند. فرشتگان "همراه" انسان هستند، نه "کنار" او. این همراهی، یک ویژگی ذاتی وضعیت انسان در جهان است.

ایماژ اسکیماتیک: این جمله از اسکیمای همراهی (Schema of Accompaniment) بهره می‌برد. این اسکیمای احساس امنیت و تن‌ندادن به حس تنهایی را القا می‌کند.

ب) میدان معنایی و مترادف: کلیدواژه «حَفَظَانِهِ» (او را حفظ می‌کنند) در یک میدان معنایی وسیع قرار دارد. مترادف: «بِرُقَبَانِهِ» (مراقب او هستند)، «بِحُرُوسَانِهِ» (از او محافظت می‌کنند)، «بِیُعِينَانِهِ» (یاری‌اش می‌کنند). واژگان هم‌نشین: «مَلَكَيْنِ» (دو فرشته - موجوداتی مقدس و پاک)، «كُلِّ إِنْسَانٍ» (هر انسانی - دال بر شمولیت بی‌استثنا). این میدان معنایی، انسان را در مرکز یک سیستم نظارت و حمایت الهی قرار می‌دهد. این نظارت، تنبیهی نیست، بلکه حفاظتی است.

ج) کاربردشناسی و نشاننداری: نشاننداری: کاربرد «كُلِّ إِنْسَانٍ» در این بافت فوق‌العاده نشاندار است. این نشاننداری چند لایه دارد:

۱. نشاننداری جهان‌شمولی: این موهبت، مختص مؤمنان یا گروه خاصی نیست؛ برای «هر انسانی» است. این، کرامت ذاتی نوع بشر را مستقل از اعتقاد یا عملش نشان می‌دهد.

۲. نشاننداری مقایسه‌ای: در مقابل نگاهی که انسان را در جهان بی‌روح و تنها می‌بیند (مثل برخی مکاتب مادی)، این جمله یک «جهان زنده و معنادار» را ترسیم می‌کند که انسان در کانون توجه آن قرار دارد. کنش گفتاری: این جمله یک اظهار وجودشناختی (Ontological Assertion) است. گوینده در مقام آگاه به حقایق غیبی، واقعیتی را درباره ساختار جهان فاش می‌سازد. هدف آن، القای آرامش، احساس مسئولیت (چون اعمال ثبت می‌شود) و غنای معنوی به مخاطب است.

تحلیل زبانی این بخش: این جمله، انسان را به عنوان "محور شبکه مراقبت کیهانی معرفی می‌کند. جهان، نسبت به انسان "بی‌تفاوت" نیست، بلکه "میزبان" اوست. این نگاه، عمیقاً ضد "اضطراب اگریستانسلیل" مدرن است.

این دو مثال، همراه با سه مثال قبلی، یک ساختار دوجوهی از انسان‌شناسی علوی را نمایان می‌سازند: وجه سلبی خطبه‌های توبیخی و وجه ایجابی کلام و حکمت مورد بحث:

- انسان به عنوان موضوع عتاب.
- انسان به عنوان موضوع حق و مراقبت.
- استعاره مسلط: انسان گمراه/لنگ استعاره مسلط: انسان خادم/محموظ
- میدان معنایی: غرور، جسارت، گناه، نقصان میدان معنایی: عمل، خدمت، حفظ، مراقبت.
- نشاننداری برای هشدار و شکستن غفلت نشاننداری برای تأکید بر کرامت و نظم هستی.
- کاربردشناسی: کنش گفتاری یا بافت تبیینی و ترغیبی توبیخ‌آمیز کاربردشناسی: کنش گفتاری توصیه‌ای-اطلاع بخش.

در تحلیل پایانی می‌توان گفت که کاربرد واژه «الْإِنْسَانُ» در نهج البلاغه تصادفی نیست، بلکه کاملاً متناسب با بافت گفتار و هدف شناختی گوینده انتخاب شده است. امام علی(ع) با این انتخاب‌های زبانی هوشمندانه، یک انسان‌شناسی متوازن ارائه می‌دهد: از یک سو، انسان را از غرور و غفلت که ناشی از فراموشی جایگاه واقعی‌اش است برحذر می‌دارد (وجه سلبی) و از سوی دیگر کرامت ذاتی، مسئولیت‌پذیری و جایگاه ممتاز او در نظام هستی را به او یادآوری می‌کند (وجه ایجابی). این دو وجه، مانند دو بال یک پرنده هستند که برای پرواز انسان به سوی کمال، هر دو ضروری هستند. بنابراین، "انسان" در گفتمان علوی، موجودی است پیچیده، دارای اختیار، مسئول، شریف و تحت مراقبت، که اگر به هویت حقیقی خود بازگردد، می‌تواند "خلیفه الله" باشد، و اگر غفلت کند، مورد عتاب قرار می‌گیرد. این تحلیل، غنای فلسفی و کلام امام علی(ع) را در شکل زیر به خوبی آشکار می‌سازد.

- الگوهای تقابلی شناسایی شده:
- عقل ↔ جهل
- کرامت ↔ ذلت ↔ فراموشی

۷. تحلیل آماری و کمی

تحلیل کمی و آماری واژه «انسان» در نهج‌البلاغه با رویکرد پیکره بنیاد به شرح زیر است: بر پایه پژوهش‌های پیکره‌بنیاد، واژه «انسان» نشان از محوریت انسان‌شناسی در این اثر دارد. تحلیل‌های کمی نشان می‌دهد:

۱. شبکه‌های همنشینی: این واژه عمدتاً در دو خوشه همنشینی اصلی قرار می‌گیرد:
 - همنشین‌های منفی: ضعف، عجله، طمع، حرص، غضب، غرور و فنا.
 - همنشین‌های مثبت: عقل، علم، قلب، تفکر، کرامت، تقوا و روح.
 ۲. الگوهای نحوی-معنایی: الگوهای تکرارشوندگی نشان می‌دهد «انسان» غالباً به عنوان:
 - فاعل افعال منفی: «يُذَلُّهُ الطَّمَعُ» (طمع او را خوار می‌کند).
 - مفعول موهبت‌های الهی: «نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ» (از روح خود در او دمید).
 ۳. توزیع آماری در بخش‌های سه‌گانه: بررسی بسامد در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها نشان می‌دهد بحث از «محدودیت‌های انسان» بیشتر در خطبه‌ها (با بیانی انذاری) و مفاهیم «کرامت و عقلانیت» در حکمت‌ها (با بیانی تربیتی) متمرکز است که البته به معانی مختلفی می‌تواند بیاید (در مورد معانی مختلف جمله ر.ک: التفتازانی، ۱۳۷۴: ۴۳؛ الهاشمی، دون تاریخ، ۵۴).
 ۴. تحلیل کمی تقابل‌ها: سنجش نسبت همنشینی «عقل» در برابر «هوای نفس» با «انسان» نشان می‌دهد که اگرچه هشدارها پرشمارند، اما محور اصلی، توانمندسازی انسان از طریق عقل و علم برای غلبه بر این تقابل ذاتی است.
- در مجموع، تحلیل پیکره‌ای نهج‌البلاغه، تصویری کمی‌یافته و سیستماتیک از انسان به دست می‌دهد که در آن، ضعف نه یک پایان، بلکه نقطه شروعی برای حرکت به سوی کمال با ابزار عقل و اراده است.

۸. تحلیل کارکرد واژه «الإنسان» در ژانرهای مختلف نهج‌البلاغه

تحلیل کیفی نشان می‌دهد که اگرچه مفهوم محوری انسان در تمام متون یکسان است، اما کارکرد بلاغی و هدف ارتباطی واژه «الإنسان» متناسب با ژانر سند تغییر می‌کند:

- در خطبه‌ها: کاربرد واژه بیشتر بر رویکرد تربیتی و هشداردهنده متمرکز است. هدف اصلی، تهییج مخاطب برای پذیرش مبدأ و معاد است.
- در نامه‌ها: تمرکز بر نگاه سیاسی-اجتماعی و مدیریتی است. در اینجا «الإنسان» به عنوان شهروند یا والی در نظر گرفته می‌شود که ملزم به رعایت ضوابط است.
- در حکمت‌ها (کلمات قصار): کاربرد واژه با رویکرد فلسفی-اخلاقی همراه است. هدف، ارائه بینش‌های بنیادین و کلی درباره ماهیت وجودی انسان است.

۹. شبکه معنایی پیشنهادی

بر اساس یافته‌ها، شبکه معنایی واژه «انسان» را می‌توان به این صورت ترسیم کرد:

الف) محدودیت‌های وجودی

- ضعف

- عجله

- طمع

ب) کرامت انسانی

- شرافت ذاتی

- عزت اکتسابی

- تقوا

ج) مرگ‌آگاهی

- فناپذیری

- آخرت‌نگری

- مسئولیت‌پذیری

جدول ۳. تحلیل کمی، بافتی و معنایی واژه «انسان» در نهج البلاغه

تجزیه‌گیری سیستمی	توزیع و بافت غالب	مؤلفه‌های اصلی (یافته کمی-کیفی)	محور تحلیل
انسان موجودی است با تقابل درونی بین نقص و کمال	توزیع دوگانه در کل پیکره	همشین‌های منفی (ضعف، طمع، فنا) در برابر مثبت (عقل، علم، تقوا، روح)	همشینی
تأکید بر مسئولیت‌پذیری در سقوط و دریافت‌کنندگی در تعالی	الگوی تکرار شونده در جملات	فاعل افعال منفی و مفعول موهبت‌های الهی (نفخ روح)	نقش نحوی
خطبه‌ها بر انذار و حکمت‌ها بر تربیت متمرکز است	تمرکز موضوعی بر اساس ساختار کتاب	محدودیت‌ها (انذار) در خطبه‌ها، کرامت و عقلانیت (تربیت) در حکمت‌ها	توزیع متنی
محور اصلی، توانمندسازی انسان از طریق عقل برای غلبه بر ضعف ذاتی است	مقایسه آماری محوریت عقل بر امیال	سنجش نسبت عقل در برابر هوای نفس	تقابل‌ها
ترسیم تصویری جامع از انسان ناقص، مسئولیت‌پذیر و شایسته کمال	ساختار پیشنهادی بر اساس یافته‌های زبان‌شناختی	الف- محدودیت‌های وجودی، ب- کرامت انسانی، ج- مرگ‌آگاهی و مسئولیت‌پذیری	شبکه‌های معنایی

۱۰. نتیجه‌گیری

حاصل این پژوهش، فراتر از ترسیم یک دیدگاه انسان‌شناختی کلی، اثبات کارایی چارچوب تحلیلی تلفیقی (استعاره کلان + تحلیل کنش‌گفتاری / نیت بلاغی) در استخراج لایه‌های معنایی عمیق در نهج‌البلاغه است. نتایج زیر، مستقیماً محصول این رویکرد خاص هستند:

۱- تأیید استعاره کلان: تحلیل شناختی نشان داد که استعاره کلان «زندگی، سفر است» در سطح ناخودآگاه، ساختار معنایی عبارت «أَلَا تَرَىٰ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلَيَّ ظَلَمَكَ» را تعیین می‌کند. این امر، فراتر از تحلیل معنایی صرف، نقش طرح‌واره‌های ادراکی بنیادین (Schematic Imagery) را در تفسیر متون دینی تأیید می‌کند.

۲- بسط نیت بلاغی: تحلیل کاربردشناسی (با تمرکز بر نیت بلاغی به جای «بافت بیانی») ثابت کرد که واژه «الإنسان» در نهج‌البلاغه، دو نیروی ایلوکوشنری متضاد اما همزمان را اعمال می‌کند: بافت اندازی (سلبی) و بافت ترغیبی-تبیینی (ایجابی). این دوگانگی در نیت گوینده، بنیاد انسان‌شناسی متوازن علوی را تشکیل می‌دهد.

۳- انسان‌شناسی متوازن اثبات‌شده: از دل این تحلیل تلفیقی، تصویری از انسان به دست آمد که در تقاطع سرنوشت‌ساز میان ضعف ذاتی و کرامت بالقوه ایستاده است. این چالش دائم، عرصه‌ی جهاد اکبر اوست که با به‌کارگیری عقل (نقشه‌راه) و تقوا (وسیله‌نقلیه)، قفل‌های محدودیت را می‌گشاید و به مقام «خليفة اللهی» راه می‌یابد. لذا این پژوهش نشان داد که چگونه ترکیب تحلیل شناختی مبتنی بر استعاره و تحلیل دقیق کارکرد بلاغی، می‌تواند نتایجی را استخراج کند که از تحلیل‌های صرفاً معناشناختی یا محتوایی متمایز و منحصر به فرد باشند. این روش‌شناسی، به مثابه یک الگوی پژوهشی، می‌تواند برای تحلیل‌های بینارشته‌ای و استخراج ابعاد معرفتی عمیق‌تر از سایر مفاهیم کلیدی در متون دینی به کار رود.

منابع

- ألتون، ویلیام (۲۰۰۱). *فلسفه زبان*. ترجمه نادر جهانگیری، ج ۱، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله (۱۳۴۰). *شرح نهج‌البلاغه*. قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*. ط ۳، بیروت: دارصادر.
- ارانی، تقی (۱۳۳۰). *پسیکولوژی (علم‌الروح)*. تهران: پیشرو.
- باقری، مه‌ری (۱۳۸۳). *مقدمت زبانشناسی*. ج ۷، تهران: قطره.
- بحرانی، ابن میثم (۱۳۷۵). *شرح نهج‌البلاغه*. ترجمه محمد صادق عارف و دیگران، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- پدram، عبدالرحیم (۱۳۹۴). *آموزه‌ها و آرموده‌های آینده پژوهی*. ج ۱، تهران: افق راهبردی.
- تفتازانی، سعد الدین (۱۳۷۴). *شرح المختصر*. طهران: دارالحکمة.
- خوبی، حبیب‌الله (۱۳۵۸). *منهاج البراعه فی شرح نهج‌البلاغه*. سیدابراهیم میانجی، ج ۴، تهران: مکتبه‌الاسلامی.
- شوشتری، محمدتقی (۱۳۷۶). *بمعج الصباغه فی شرح نهج‌البلاغه*. ج ۱، تهران: امیرکبیر.

- صفوی، کوروش (۱۳۸۳). *درآمدی بر معناشناسی*. تهران: پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی.
- فرامرزی قراملکی، أحد (۲۰۱۳). *روش شناسی متون دینی*. ج ۸، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- فدایی، غلامرضا (۱۳۹۵). *جستارهایی در هستی شناسی و معرفت شناسی*. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
- قربانی، فهیمه، دودمان کوشکی، علی، سلیمی، علی، و احمدی، محمدنبی (۱۴۰۱). تحلیل رمزگان‌های زبانی در خوانش نامه ۵۳ نهج‌البلاغه با تأکید بر رویکرد نشانه‌شناختی پی‌یر گیرو. *نشریه پژوهشنامه نهج‌البلاغه*، سال ۱۰، شماره ۴۰، ۹۵-۷۸. <https://doi.org/10.22084/nahj.2023.27857.2932>
- مغنیة، محمد جواد (۱۹۷۹). *فی ظلال نهج‌البلاغه*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام امام*. ج ۱، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۷۹). *جغرافیای دانش‌های زبانی، مجله نقد و نظر*، شماره ۲، ۱۰۴-۷۱.
- الهاشمی، احمد (بی‌تا). *جواهرالبلاغه*. ط ۱۳. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- Eddy, M. D. (2016). *The Cognitive Unity of Calvinist Pedagogy in Enlightenment Scotland. In Reformed Churches Working Unity in Diversity: Global Historical, Theological and Ethical Perspectives* (Ábrahám Kovács, Ed., pp. 46–60). Budapest: L'Harmattan.
- Taylor, J., & Littlemore, J. (2017). *A guide to cognitive linguistics (V. Farshi & N. Farshi, Trans.)*. Tehran: Nashr-e Noyeseye Parsi. [In Persian]